Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжынар!

1925 ЫЫЛДА ҮНӨЗИЛЕТТИНГЕН

ШЫН

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1991 чыл февраль 20 среда № 33 (14533)

Садар өртээ 10 көп.

(Чагыдар өртээ 6 көп.).

СУББОТНИКТИ ЭРТТИРГЕН

Хакасияның төвү Абакан хоорайның чоогунда «Подсиненский» дээр совхозтуң баазазында дузалал ажылагыйын тургузуп турар. Ол чыл санында 1,5 муң тонна куш эдин бүдүрер.

Ону тудуп кылырынга 4,1 млн. рубльди чарыгдаары көрдүүген. Тудугжулар ооң хөй кезиин шингээдип алган. Тудугга акча-хөренги четпес хевгрлиг апаарга Абакан хоорай Совединиң улус депутаттары субботник эрттирерин чарлааш, оон кирген акшаны тудугга бөөр деп эгелекчи саналды кылган. Чон ону деткээн.

СССРЭ-ниң Дээди Совединиң бешки сессиязында

Сессияның каттышкан хуралын СССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы А. И. Лукьянов ажыткан. Баштайгы хуралдың ажылынга СССРЭ Президентизи М. С. Горбачев, оралакчы президент, Премьер-министр болгаш удуртукчу органнарның өске-даа төлөөлекчилери киришкен.

Хуралдың даргазы эге созүнге чурттуң иштики болгаш даштыкы политиказының чамдык айтырыгларынга доктааган. Эрткен сессияның соонда депутаттар боттарының округтарынга барып, сонгукчулары-биле ужурашкан болгаш чер-черде бооп турар болуушкуннар, чурттуң ажыл, амыдыралы-биле танышкан. Ниитилел кончуг берге үени чурттап эртип турар. Социал дүшкүүрлүг чорук хевээр артпышаан, өртектер улгаып, ажыл-агыйжы харылзааларда балансылаашкын болдунмайн турар. Ынчангаш ниитилелдиң, чурттуң амыдыралын быжыглап экижидериниң айтырыг кажангыындан артык чидин-биле тургустунуп турар. СССРЭ-ниң улус депутаттарының хүлээп алган шиитпирлеринге дүүштүр СССРЭ Президентизиниң сөөлгү үеде хүлээп алгылаан чарлыктары, парламентиниң болгаш чазактың доктаалдары ол айтырыгларны шиитпирлээринче угланган. Оларның кол сорулгазы — кризисти ажып эртери, рынок харылзааларын тургузары, экономиктиг харылзааларны катап тургузары, акша-саңхөө системазын быжыглаары, корум-чурум үрээшкиннери база янзы-бүгү удурланыышкыннар кылыр чоруктарга удур демиселди күштелдирери бооп турган.

Националдар аразында харылдаалар экиживейн турар. СССРЭ-ниң Дээди Совединиң даасканы өзугаар парламент кежигүннери Прибалтиканың болгаш Закавказьеның республикаларынга чораан. СССРЭ Президентизиниң Чарлыы-биле тургускан делегациялар Литваның, Латвилның болгаш Эстониянның удуртукчу органнары-биле чугаалажыышкыннарны кылган.

Чаа Эвилел керээзин белеткээр талазы-биле ажыл уламчылап турган. ССР Эвилелин чаартырының болгаш арттырарының дугайында удавас болур референдум принципиалдыг ужур-дузалыг болур.

Сөөлгү үеде делегей байдалы өлүмнү дурумдуда бооп турар болуушкуннар кончуг чидигленип, ында эгелээн дайының уржуунда хөй өлүмчидим бооп турар. Совет удуртулга ол чөрүлдээни тайбын арга-биле шиитпирлээр дээш болдунар-ла хемчеглерни ап турар.

Депутаттар ооң соонда хүн айтырыын чугаалажып эгелээн. Бо сессияның ажылын организастаарының болгаш планнаарының талазы-биле чамдык саналдарны Дээди Советтиң Президиумунуң киирип келгенин Эвилел Совединиң даргазы И. Д. Лаптев дыңнаткан. Хоойлукудулга ажылдап кылыр ажылдың ажыктыын бедидер, чурттуң амыдыралынга хамаарыштыр сессияның ажылының үезинде тургустунуп кээп турар айтырыгларны шалыпкын шиитпирлээр арганы тургузар хемчеглерни Президиум саналдап турар. Сессияга чугаалажыры-биле 130 хире айтырыг саналдатынып кирген. Оларның 45-и шилип алдынган. Оларның иштинден 15 айтырыгны чоокку үеде сайгарып чугаалажыры кончуг чугула бооп турар. Чамдык айтырыгларны комитеттерге болгаш комиссияларга чугаалажыр. Депутаттар бо саналга колдуунда каттышкан.

Ындыг болзажок чурттаны экономиктиг байдалды, улут үнелиг тудуш акшаларны солаанының дугайын, Прибалтикага январь айда болган болуушкунну, Президентиниң милиция ажылдакчылары биле шериглериң каттышкан патрульдаашкынын чорудар талазы-биле үндүргеи Чарлыын, «140 млрд. рубль» дугайында айтырыгны чугаалажып көөр дугайында саналдар кирип турган.

Хүн айтырыы бадылаттынган соонда хуралдың даргазы СССРЭ-ниң Премьер-министри В. С. Павловка сөс берген.

Сессия ажылын учамчылап турар.

(СЭТА).

СЭКП ТК-НЫҢ ПРОПБӨЛҮҮ ТЫВАДА

СЭКП ТК-ның Идеология килдизиниң консультантызы төөгү эртемнериниң доктору С. В. Захаров, Москвада партияның Дээди школазының доцентилери экономиктиг эртемниң кандидады Л. Н. Макаревич болгаш юридиктиг эртемнериң кандидады С. С. Колосов составтыг СЭКП ТК-ның пропаганда бөлүү бистин республикада элээн каш хүннер дургузунда ажылдап турар.

Экономиканы быжыктырып эжиждериниң, Эвилелдиң чаа керээзиниң, ССР Эвилелин арттырар дугайында ам болур референдумнуң, партияны чаартырының айтырыгларын пропбөлүктүн киржикчилери боттарының лекцияларынга тайылбырлап турар.

РСФСР-ниң Компартиязының республика болгаш Кызыл хоорай комитеттериниң, республиканың Күрүнениң айыыл чок чорук комителиниң коллективтериниг баштайгы хүнде, а даараызында хүнде — Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Тывада салбырының, Кызылда күрүнениң башкы институдунуң, СССРЭ-ниң Эртемнер академиязының Сибирь салбырының комплекстиг киллизиниң коллективтеринге болгаш Кызыл хоорайның идеология активиниң база улус депутаттарының көдээ Советтер даргаларының мурнунга лекцияларны номчааннар.

Бөгүн олар Улуг-Хем болгаш Бии-Хем районнарда ажылдап чорун турар. Күшажылчы чамдык коллективтерге болгаш тус черниң телевидениезин дамчыштыр пропбөлүктүн киржикчилери база чүве чугаалаары көрдүүген.

(Бистиң корр.).

ТӨЛЕВИЛЕЛ

ТЫВА АВТОНОМНУГ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

I КЕЗЕК. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР.

I эге. Кол чүүлдер.

1 чүүл. Тыва АССР-ниң Чер хоойлужудулгазының сорулгалары

Черни боттуг ажыглаарын болгаш камгалаарын, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн катап тургузар, бойдусту камгалап арттырар, черге ажыл-агыйны чорударының бүгү хевирлерин дең эргелиг хөгжүүрүнге таарымчалыг байдалдарны тургузар, хамаатыларның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының черге хамаарышкан эргелерин камгалаар сорулга-биле чер харылзааларын башкарып таарыштырары Тыва Автономнуг Совет Социалистиг Республиканың чер хоойлузунуң сорулгалары болуп турар.

2 чүүл. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң чер хоойлулары

Тыва АССР-де чер харылзааларын Тыва АССР-ниң Күрүне суверенитединиң дугайында декларацияга дүүштүр бо Кодекс-биле, Тыва АССР-ниң өске даг хоойлулары-биле, а ол ышкаш Тыва АССР-ниң эки тура-биле аная дамчыдып берген айтырыгларынга хамаарышкан РСФСР-ниң хоойлулары-биле таарыштыр башкарар.

Даг черлерге, эзим-аргага болгаш сугларга хамаарышкан харылзааларны, үнүш аймаан болгаш дириг амыданнарны, агаарны ажыглаар база камгалаар талазы-биле харылзааларны Тыва АССР-ниң тускай хоойлулары-биле, а ол ышкаш РСФСР-ниң башкарылгазынга Тыва АССР-ниң эки тура-биле дамчыдып берген айтырыгларынга хамаарыштыр — РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле таарыштыр башкарар.

3 чүүл. Чер — чонның байлаа

Тыва АССР-де чер болза ук девискээрде чурттап турар улустарның чайлаш чок чиигине байлаа болгаш черге күрүне енчүзүнүң хевири болур.

Черни башкарарын улус депутаттарының Советтери оларның эрге-хүлээлгезинге дүүштүр боттандырар.

Хамааты бүрүзү чер участогун алып эргелиг, ону тыпсып бээриниң негелделерин болгаш чурумун бо Кодекс тодаргайлаар.

4 чүүл. Черниң составы.

Тыва АССР-ниң черлери тодаргай кол ажыглалыга дүүштүр дараазында адырларга хуваатынаар:

1. көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг черлер;
2. чурттакчылыг черлериниң (хоорайларының, ажылчын курорт болгаш дача суурларының база чурттакчылыг көдээ суурларының) черлери;
3. үлетпүрүнүң, транспорттуң, харылзааның, камгалалдың болгаш көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг эвес өске-даа черлер;
4. бойдус камгалалының кадыкшыдылганың, дыштанылганың болгаш төөгү-культура ужур-дузалыг черлер;
5. эзим-арга фондузунуң черлери;
6. суг фондузунуң черлери;
7. курлавыр черлер.

5 чүүл. Категориялар аайы-биле черни болүктээри болгаш бир категориядан өскезинче шилчидери

Бо Кодекстиң 4 чүүлүнде айыткан категориялар аайы-биле черни болүктээрин болгаш ону бир категориядан өскезинче шилчидерин улус депутаттарының Советтери черниң тодаргай ажыглалынга дүүштүр чорудар.

6 чүүл. Черни эргелеп башкарар талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң эрге-хүлээлгелери

Черни эргелеп башкарарын улус депутаттарының Советтери Тыва АССР-ниң Чер кодекизинге болгаш хоойлуларынга дүүштүр боттандырар.

Улус депутаттарының Советтери болза чер участоктарын эөлээр кылдыр, арендага болгаш түр ажыглалдың өске-даа хевирлерин өзугаар хамаатыларга, совхозтарга болгаш күрүнениң, кооперативтериниң, хөй-ниитиниң өске-даа бүдүрүлгелериниге, албан черлериниге, организацияларынга тыпсыр.

Черни тыпсып бээриниң болгаш хураап алырының талазы-биле бодунуң эрге-хүлээлгелерин улус депутаттарының Советтери күүсекчи органнарга дамчыдып берип болур.

Чер айтырыгларын чугаалажып көөрүнге база ук айтырыгларга хамаарышкан шиитпирлерни белеткээринге чогуур депутат комитеттерин, комиссияларын улус депутаттарының Советтери тургузуп болур.

7 чүүл. Черни эөлээри

Черни Тыва АССР-ниң хамаатыларынга бүгү назыда ызыгуур салгап эөлээр кылдыр тыпсыр:

1. тараачын ажыл-агыйны чорударынга;
2. хуузунда дузалал ажыл-агыйын чорударынга;
3. чуртталга бажыңын тударынга болгаш хандырарынга;
4. сад болгаш мал ажылын чорударынга;
5. хуузунда күш-ажыл-чорудулгазынга;
6. дача тударынга.

Тыпсып бээр чер участоктарының үстүкү хемчээлин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели тодарадыр.

Көдээ болгаш ыяш ажыл-агыйын чорударынга доктаамал эөлээр кылдыр черни совхозтарга, күрүнениң, кооперативтериниң, хөй-ниитиниң өске-даа бүдүрүлгелериниге, албан черлериниге, организацияларынга, шажын-чүдүлге организацияларынга тыпсыр.

8 чүүл. Черни ажыглаары

Доктаамал азы түр ажыглаар кылдыр черни:

— улус депутаттарының хамаарышкан Совединиң эргезинде черлерден огород ажыл-агыйын чорударынга, сиген кезеринге болгаш мал одарладырынга Тыва АССР-ниң хамаатыларынга тыпсып бээр. Бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар бодунуң эргезинде азы ажыглалында черлерден участоктарны ол сорулгаларга дүүштүр тускайлап берип болур;

— көдээ болгаш ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле үлетпүр, транспорт болгаш күрүнениң, кооперативтериниң, ниитиниң көдээ ажыл-агый эвес өске-даа бүдүрүлге черлеринге база организацияларына, а ол ышкаш чуртталга бажыңнары, үлетпүр, транспорт, харылзаа объектилери тударынга;

— камгалал хереглелдеринге дүүштүр бо Кодекстиң 97 чүүлүнде айыткан организацияларга;

— шажын-чүдүлге организацияларынга;

— каттышкан бүдүрүлгелерге, чурттар аразының бүдүрүлге каттыжыышкынларынга болгаш организацияларынга бөөр.

Черни түр ажыглаарының үстүкү хуусаазын 5 чылдан хөй эвес кылдыр доктаадыр.

Одарладыр мал болгаш иви ажылын чорударынга түр ажыглаар кылдыр чер участоктарын 25 чыл чедир хуусаада тыпсып берип болур.

Черни ажыглааны дээш төлевир улус депутаттарының Совединге кирер. Түр ажыглаар кылдыр дамчыдып берген чер участоктары дээш төлевирден чер эөлекчилери болгаш арендаторлар хостуг болур.

9 чүүл. Чер арендазы:

Аренда негелделерин өзугаар черни түр ажыглаар кылдыр: Тыва АССР-ниң хамаатыларынга, совхозтарга, кооперативтерге, хөй-ниитиниң өске-даа бүдүрүлгелериниге, албан черлериниге болгаш организацияларынга, шажын-чүдүлге организацияларынга, совет болгаш даштыкы юридиктиг кижилер киришкен организацияларга, каттышкан бүдүрүлгелерге, а ол ышкаш даштыкы күрүнелерге, даштыкы юридиктиг кижилерге болгаш хамаатыларга тыпсыр.

Улус депутаттарының хамаарышкан Советтери черни арендага бөөр.

Аренданың негелделерин талаларның дугурушканын өзугаар тодаргайлаар болгаш керээге айтып быжыглаар. Ынчаарга чер арендазы болза 5 чылдан өрү болгаш оон-даа узун хуусаалыг керээ характерлиг болур ужурлуг. Чер арендазының хуусаазы доостурга, арендатор ону катап эгелээр эргелиг. Тыва АССР-ниң хамаатыларынга аренда кылдыр берген көдээ ажыл-агыйын ажыглал чер участоктарын эөлээр кылдыр оларга дамчыдып берген турун болур.

Чер арендазының талазы-биле харылзааларны чер дугайында ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларының хоойлуларының үндезиннери-биле, аренда дугайында ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның хоойлуларының үндезиннери-биле, бо Кодекс-биле болгаш РСФСР-ниң база Тыва АССР-ниң өске-даа хоойлулары-биле таарыштыр башкарар.

10 чүүл. Чер тыпсып бээриниң үндезиннери

Чер участоктарын тыпсып бээрин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң айтыышкыннарынга азы улус депутаттарының хамаарышкан Советтериниң азы оларның күүсекчи органнарының шиитпирлеринге үндезилеп боттандырар.

Чер участоктарын тыпсып бээр дугайында шиитпирлерге оларны кандыг сорулгага тыпсын турарын база черни ажыглаарының кол негелделерин айтыр.

11 чүүл. Чер участоктарын эөлээр, арендалаар болгаш түр эөлээр кылдыр тыпсыр эргелиг органнар

Улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай болгаш район Советтери чер участоктарын эөлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр эргелиг.

1. Улус депутаттарының көдээ (суур) Советтери болза чурттакчылыг көдээ черлериниң, суурларның, а ол ышкаш улус депутаттарының район Совединиң шиитпирибиле көдээ Советтериниң эргезинге дамчыдып берген курлавырлыг өске-даа черлерде чер участоктарын эөлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр.

2. Улус депутаттарының хоорай Советтери болза хоорай чоогунун девискээр черлеринден, а ол ышкаш улус депутаттарының район Совединиң шиитпири-биле хоорай Советтериниң эргезинге дамчыдып берген курлавыр черлерден чер участоктарын эөлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр.

3. Улус депутаттарының район Советтери болза:

— бо чүүлдүң 1 болгаш 2 пунктуларында айыткан черлерден өске административтиг райониуң девискээринде бүгү черлерден чер участоктарын эөлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр. Улус депутаттарының Советтери болза черни эөлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр тыпсыр талазы-биле бодунуң эрге-хүлээлгелерин Советтериниң хамаарышкан күүсекчи органнарынга дамчыдып берип болур.

4. Тыва АССР-ниң Дээди Соведи болза:

— административтиг районнарның кызыгаарларын доктаадыр болгаш эргежок чугула болган таварылгада улус депутаттарының район Советтери-биле дугурушканын өзугаар ук кызыгаарларны өскертир;

— республика ужур-дузалыг объектилерни тудар апарган таварылгада ол сорулгаларга чер участоктарын эөлээр, арендалаар болгаш түр ажыглалдың өске-даа хевирлеринге тыпсып бөөр дугайында улус депутаттарының район Советтеринге саналын киирер;

— чер ажыглалыгы онзагай чурумун (үлетпүр болгаш радиоактивтиг артыышкыннар, экология талазы-биле хоралыг өске-даа бүдүмелдер-биле хирленген черлериниң, үрелиишкинге таварышкан черлериниң) доктаадыр.

12 чүүл. Көдээ ажыл-агый хереглелдеринге черни тыпсып бөөри

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге ажыглаттынар черлери көдээ ажыл-агыйын хереглелинге тыпсып бөөр.

Көдээ ажыл-агыйның хереглелдеринге черлериниң ажыглаттынып болурун черниң бүгү байдалдарының дугайында сан-медээлер өзугаар доктаадыр.

13 чүүл. Көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге черни тыпсып бөөри

Үлетпүр бүдүрүлгелерин тударынга болгаш көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас өске-даа хереглелдерге көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг эвес азы көдээ ажыл-агыйга ажыглаттынмас черлерни азы черниң бүгү байдалының медээзин өзугаар куду шынарлыг көдээ ажыл-агый черлерин бөөр. Ол сорулгаларга эзим-арга фондузунуң черлеринден чер участоктарын бөөрин ыяш чок шөлдериниң азы шынары куду ыяштыг шөлдериниң күсели-биле боттандырар. Электри дамчыдылгазының, харылзааның шугумнарын, оруктарны, магистральдыг дамчыдылга хоолайларын болгаш өске-даа шугум дериишкиннерин тударынга элээн шынарлыг черлерни берип болур. Элээн бедик шынарлыг черлерге камгалалдыг заповедниктерни болгаш национал парктарны тургузуп болур.

Казар байлактыг шөлдерде чер участоктарын ниити ажыглаттының каапкан участоктардан ангыын бөөрин күрүнениң даг хайгааралының органнары-биле дугурушканын өзугаар боттандырар.

14 чүүл. Черни дедир алыры болгаш тыпсып бөөри-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажып көөрүнге хамаатыларның, хөй-ниити организацияларының, каттыжыышкыннарының болгаш девискээриниң хөй-ниити бот-башкарылга органнарының киржири

Ажыл-чорудулгазы чонның эрге-ажыынга хамааржы бөөр объектилерни тургузарынга черни бөөр дугайында улус депутаттарының Советтери чонга дыңнадыр.

Черни бөөр база хураарыбиле холбашкан болгаш чонның эрге-ажыынга хамааржыр айтырыгларны чугаалажып көөрүнге хамаатылар, хөй-ниити каттыжыышкыннары болгаш девискээриниң хөй-ниити бот-башкарылга органнары тус черниң референдумнарын, хамаатыларның хуралдарын, чыыштарын, дорт демократияның өске-даа хевирлерин дамчыштыр киржир эргелиг.

II эге. Чер участоктарын тыпсып бөөриниң чуруму.

15 чүүл. Эөлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар кылдыр чер участоктарын тыпсып бөөриниң чуруму

Чер участоктарын алырына сонуургалдыг хамаатылар, күрүне бүдүрүлгелери, албан черлери, кооператив болгаш хөй-ниити организациялары эргежок чугула үндезиниг билдиришкинни (дилегни) бо Кодекстиң 11 чүүлүнде дүүштүр чер участоктарын тыпсып бөөр эргелиг улус депутаттарының Совединге киирер.

Чер участогун ажыглаарының сорулгазын, оон чижек хемчээлин болгаш турар черин, а аренда болза — ажыглаарының хуусаазын билдиришкинге (дилегге) айыткан турар ужурлуг.

Доктаттынган чурум өзугаар бүрүткеттинген Уставтың (Дүрүмнүн) хоолгазын кооперативтериниң болгаш хөй-ниити бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның билдиришкиннериниге, (дилеглериниге) кошкан турар ужурлуг.

Улус депутаттарының Соведи билдиришкиннерни чугаалажып көөр болгаш черни тускайлап бөөр талазы-биле материалдарны белеткээр кылдыр чер тургузуунуң органнарынче чорудар.

Ажыл-чорудулгазы тус черниң чонунуң эрге-ажыынга хамаарылгалыг болу бөөр объектилерни тударынга черни бөөр апарган таварылгада чер комиссиязы улус депутаттарының Совединиң өмүнээзинден бөөр деп турар чер участогунуң дугайын тус черниң чонунга дыңнадыр.

Чер бөөр дугайында билдириишкиннерни (дилеглерни) оларны киирген хүнден соңгаар үш ай дургузунда чугаалажып көөр.

Чер участогун тыпсыр болгаш ону хемчээп бөөр хуусаазының дугайында улус депутаттарының Совединиң шиитпирин бадылаашкының аңаа хөй нуруузу-биле хүлээп алыр болгаш ук шиитпир ону хүлээп алган үеден соңгаар күштүг болур.

Чер участогун тыпсыр азы тыпсырындан ойталаар дугайында шиитпирни улус депутаттарының Соведи билдиришкин киргеннерге 10 хонук хуусаада берген турар ужурлуг.

Чер участогун бөөринден ойталаан дугайында шиитпирге хамаарыштыр хомудалды доктааттынган чурум өзугаар судка киирген туруп болур.

Судтуң шиитпири болза, чер участогун ол-ла хевээр хемчээп бөөринге, аренда дугайында улус депутаттарының Соведи-биле керээни чарарынга, черге эргени шынытыкан документилерни бөөринге үндезин болур.

16 чүүл. Хамаатылар аразынга чер дугуржулгазын кылырының чуруму

Хамаатылар аразынга чер дугуржулгаларын улус депутаттарының Советтериниң чанында чер комиссияларының контролюнга үндезилеп кылыр.

Чер участогунуң доктааттынган үстүкү хемчээлин, оон чөп ажыглалын хевээр арттырарының эргежок чугулазын азы ону өскертип болурун, а ол ышкаш черни көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге боттуг ажыглаар талазы-биле арендаторнуң белеткелин база аргаларын барымдаалап көрбүшаан, чер комиссиялары дугуржулганың дүрүм өзугаар кылдынганының дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Улус депутаттарының Совединиң шиитпири аренда керээзин чарарынга үндезин болур. Аренда керээзи нотариалдыг өзу-биле шынытынган турар ужурлуг.

Чер дугуржулгазын кылырындан ойталаар дугайында улус депутаттарының Совединиң шиитпирине хамаарыштыр судка хомудалды киирип болур.

17 чүүл. Чер эөлекчилериниң болгаш арендаторларның черлериниң чер участоктарын күрүне болгаш хөй-ниити хереглелдеринге эөлээр база арендалаар кылдыр бөөриниң чуруму

Чер эөлекчилериниң болгаш арендаторларның черлериниң чер участоктарын күрүне болгаш хөй-ниити хереглелдеринге эөлээр база арендалаар кылдыр бөөриниң чуруму

Хамаатылар аразынга чер дугуржулгаларын улус депутаттарының Советтериниң чанында чер комиссияларының контролюнга үндезилеп кылыр.

Чер участогунуң доктааттынган үстүкү хемчээлин, оон чөп ажыглалын хевээр арттырарының эргежок чугулазын азы ону өскертип болурун, а ол ышкаш черни көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге боттуг ажыглаар талазы-биле арендаторнуң белеткелин база аргаларын барымдаалап көрбүшаан, чер комиссиялары дугуржулганың дүрүм өзугаар кылдынганының дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Улус депутаттарының Совединиң шиитпири аренда керээзин чарарынга үндезин болур. Аренда керээзи нотариалдыг өзу-биле шынытынган турар ужурлуг.

Чер дугуржулгазын кылырындан ойталаар дугайында улус депутаттарының Совединиң шиитпирине хамаарыштыр судка хомудалды киирип болур.

17 чүүл. Чер эөлекчилериниң болгаш арендаторларның черлериниң чер участоктарын күрүне болгаш хөй-ниити хереглелдеринге эөлээр база арендалаар кылдыр бөөриниң чуруму

Чер эөлекчилериниң болгаш арендаторларның черлериниң чер участоктарын күрүне болгаш хөй-ниити хереглелдеринге эөлээр база арендалаар кылдыр бөөриниң чуруму

Бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар бодунуң ажыглалында турар азы огород ажылын чорудар, сиген кезер болгаш мал одарладыр кылдыр оларга берген черлерден улус депутаттарының хамаарышкан Совединиң бүрүткээр ужурлуг керээге үндезилеп, чер участоктарын бодунуң ажылдакчыларынга түр ажыглаар кылдыр тускайлап берип болур.

19 чүүл. Чер эөлээриниң эргезин шынзыдар документилер

Улус депутаттарының район, хоорай, суур, көдээ Советтериниң күүскомнарының бергени база бүрүткээни черниң күрүне актызы чер эөлээр эргени бадыткан шынзыдар. Чер эөлээр эргеге күрүне актыларына чер эөлекчизин, чер участогунуң хемчээлин болгаш кызыгаарын, оон бүгү байдалының тодаргай үнелээшкин медээлерин, черни ажыглаарының онзагай негелделерин айтыр.

Чер эөлээр эргеге күрүне актызының хевирин РСФСР-ниң Дээди Соведи бадылаар болгаш ол чаңгыс аай болур.

20 чүүл. Черни арендалаар болгаш түр ажыглаар эргени шынзыдар документилер

Черни арендалаар болгаш түр ажыглаар эргени керээ-биле бадыткан шынзыдар, оон хевирин Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлели бадылаар. Участоктуң шөлүн, турар черин, шынарының характеристиказын, ажыглаарының онзагай байдалдарын керээге айтыр.

Арендага болгаш түр ажыглаарынга берген черлериниң планын керээге кожар.

21 чүүл. Чер участогунга эрге

Чер участогунга эрге ук участоктарның кызыгаарларын чер тургузар органнар ол-ла хевээр (ол черинге) доктаатканының болгаш эдилээрниниң, арендалаарын база түр ажыглаарының эргезин бадыткан шынзыткан документилерни берген сөөлүнде күштүг болур. Чер участогунуң кызыгаарларын чер тургузар азы толевилел-хоортудуг органнары ол-ла хевээр (ол черинге) доктааткан негелделер бар турда, ол черлери ажыглаарын улус депутаттарының Соведи чер эөлекчизиниң болгаш арендаторнуң дилээнин өзугаар онзагай таварылгаларда чөпшээреп болур.

22 чүүл. Черни арендага тыпсырының болгаш дамчыдып бөөриниң хемчээлдери

Тараачын болгаш хуузунда дузалал ажыл-агыйын, сад, огород, мал ажылын чорударынга, албанның ажыглалынга чер участоктарының үстүкү хемчээлдерин, а ол ышкаш чуртталга бажыңын тударынга база хандырарынга эң үстүкү хемчээлдерни мынчаар доктааткан:

— тараачын ажыл-агыйга: — тараа будүреринге — 100 га чедир;

— сүт будүрер талазы-биле көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлери (инектің баш саны 20 турда) — 50 га чедир; оон иштинде тарылга шөлү — 45 га чедир;

— картофель болгаш ногаа өстүреринге: суггаттыг чер — 5 га чедир, суггат чок чер — 10 га чедир;

— эт будүреринге (мыйыстыг бола малдың баш саны 50 турда) — 60 га чедир, оон иштинде тарылга шөлү — 45 га чедир;

— хой малды тудуп, кадырарынга — 150 га чедир;

Чуртталга бажыңын тударынга, өске-даа чүүлдер кылып алырынга бөөр черниң хемчээлдери: чурттамчылыг көдээ черлерге 0,50 га, хоорайларга болгаш ажылчын суурларга — 0,10 га чедир, сад болгаш огород ажыл-агыйын чорудар дачага — 0,10 га чедир.

Гараж тударынга, хуупунда күш-ажыл чорудулгазынга, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйның эвес өске-даа сорулгаларга чер участоктарының хемчээли ажыл-чорудулганың ындыг хевирлеринге чер бөөринин доктааттынган чурумун өзугаар бадыдаттынган нормалар өзугаар доктаадыр.

Тодаргай тус черге хамаарыштыр чер участоктарының хемчээлин чер участоктарын тыпсып бөөр дугайында шиитпирни хүлээп алыр улус депутаттарының Советтери доктаадыр.

23 чүүл. Чер участогун эөлээр эргениң шилчиири

Тудугга болгаш дериишкиннерге өнчүнүн эргези шилчиир азы оларны өске будүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш хамаатыларга дамчыдып бөөр үеде чер участоктарын эөлээр эрге ол объектилер-биле кады шилчий бөөр. Чер участогунга эргениң мурнунда тывыскан документизин чаа эөзиниге эде кылыр.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң төлевилелиниң дугайында

ТЫВА АССР-НИН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунун **доктаадыры болза:**

1. Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң киирген төлевилелин хүлээп алыр болгаш бүгү чонга чугаалажып көөрү-биле үндүрер.

2. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының редакциялары Тыва АССР-ниң Чер кодекизиниң дугайында төлевилелди парлаар.

3. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтери Тыва АССР-ниң Чер кодекизинин дугайында төлевилелди сессияларынга чугаалажып көөр, ону чугаалажып турар үеде киргеи саналдарны болгаш сүмелерни ниитилеттирер.

4. Тыва АССР-ниң улус депутаттары Тыва АССР-ниң Чер кодекизин боттарының сонгулда округтарынга чугаалажырынга идепкейлиг киржир.

5. Чер кодекизинин төлевилелин чугаалашкан түннелин 1991 чылдың март 1-ге чедир Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунга киирер.

6. Тыва АССР-ниң Чер кодекизинин төлевилелин Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң алдыгы сессиязынга чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы
Ч.-Д. ОНДАР.

Кызыл хоорай.
1991 чылдың январь 9.

ТЫВА АВТОНОМНУГ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Уланчызы. Эгези 1-ги арыда).

Тудутга, дериишкиннерге өнчү эргези элээн каш арендаторларга шилчиир таварылгада чер участогунга эрге тудутга, дериишкиннерге өнчүнүң тус-тус үлүүн өзугаар шилчиир апаар.

24 чүүл. Тудут үрелгенде чер участогунга эргелерниң хевээр артары

Өрттен азы бойдус халавындан тудуглар үрелгенде чер участогунга эрге черни кол сорулгага ажыглаар байдалдар турда, ооң ээзинге болгаш арендаторга хевээр артар.

III эге. Чер эргезиниң күш чок болуп соксаары

25 чүүл. Ээлээриниң, арендалаарының болгаш түр ажыглаарының өске-даа хевирлериниң эргелери соксадырының үндезиннери

Чер участогунуң шуптузуп азы ооң кезинин ээлээриниң эргези, арендалаарының болгаш түр ажыглаарының эргези дараазында таварылгаларда соксаар:

1) чер участогундан азы ооң кезининден эки тура-биле ойталаанда;

2) чер участогуң берген хуусаа доозулганда;

3) бүдүрүлгениң, албан черниң, организациының, кооперативтиң, тараачыл ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазы соксаанда;

4) черни чогуур тодаргай сорулгага ажыглаананда;

5) албаның ажыглалынга черни бээринге үндезин болган күш-ажыл харылзаалары бо Кодекстиң 97 үүлүнде айытган таварылгалардан аңгыда соксаанда;

6) көдээ ажыл-агый ужурдузалыг черни ооң бүгү байдалдарын айыткан медээлер өзугаар доктаатты ңнормативтен куду деңнелдиг дүжүт алганы илерээн чер участогуң чедир ажыглаананда;

7) хөрзүниң үнүш-дүжүткүрүн чавызадырынга, оларның химиктиг болгаш радиоактивтиг хирлениишкининге, агаар-бойдус байдалын баксырадырынга чедирген аргалар-биле чер участогуң ажыглаанда;

8) Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазының доктаатканы чер үндүрүүн, а ол ышкаш керээ-биле доктаатты ңаренда төлевирин хуусаазында доктаамал төлевээнде:

9) көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге тывыскан чер участогуң бир чыл дургузунда, көдээ ажыл-агый эвес бүдүрүлгеге берген чер участогуң ийи чылда ажыглаананда;

10) күрүениң болгаш хөй-ниитиниң хереглелдериңе черни алыр апарганда.

Бирги үүлдүң кезээниң 6 болгаш 9 пунктулары таараачы ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатыларның чер эзлээр эргезинге чер участогун алган үеден соңгаар үш чыл дургузунда хамаарышпас, 3 пунктуну таараачы ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатылар ону эзлээриңден үүгле эки тура-биле ойталаанда ам оларга хамаарыштырып болур. Арендалаан черни ажыглаар эрге черниң арендa керээзин соксатканда аренда дутайында РСФСР-ниң хоойлужудулгазы-биле көрдүнген таварылгаларда база соксан болур.

Бо үүлде (5 болгаш 10 пунктулардан аңгыда) көрдүнген таварылгаларында чер участоктарын, оларны шелүүнден болгаш өске-даа хевирлериңден хамаарылга чокка оларны ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаар эргелерни соксадыр дутайында шиитпирни чер участоктарын берген улус депутаттарының Советтери хүлээп алыр.

ССР Эвилелиниң болгаш РСФСР-ниң аренда дутайында хоойлужудулгазы-биле көрдүнген таварылгаларда керээни күш чок болдурганда арендалаан черни ажыглаар эрге соксаар.

26 үүл. Аренда керээзин күш чок болдурарының үндезиннери

Черге аренда эргезиниң соксаар таварылгалары:

1) талаларның күзелин илереткенде;

2) арендатор өлген таварылгада болгаш аренданы уламчылаар эргени ажыглаарын күзеп турар салгаачы чокта.

Ол ышкаш бо Кодекстиң 25-ки үүлүнүң 4.7 пунктуларында көрдүнген таварылгаларда аренда эргези база соксаар.

27 үүл. Чер участогундан эки тура-биле ойталаанда, чер ээлекчизиниң, арендаторның ажыл-чорудулгазын соксатканда черни ээлээриниң эргезин, арендалаар эргелери болгаш черни түр ажыглаарының өске-даа хевирлерни соксадырының чүруму

Чер участогундан эки тура-биле ойталаанының болгаш чер ээлекчизиниң азы арендаторның ажыл-чорудулгазын соксатканының үезинде черни ээлээриниң арендалаарының эргезин болгаш түр ажыглалдың өске-даа хевирлерни соксадырының чүрумүн өзугаар шиитпирлээш, черни күрүне болгаш хөй-ниитиниң хереглелинге дедир алыр.

31 үүл. Чер участоктарын дедир алыр эргелиг органнар

Улус депутаттарының Советтери бо Кодекстиң 45-47 үүлүлериңде айытты ңган эргелер хемчээли-биле чер ээлекчилериңден болгаш арендаторлардан чер участоктарын дедир алыр эргелиг.

32 үүл. Көдээ ажыл-агый шөлдерин көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге дедир алыры

Ортумак район деңнелиңден бедик кадастр үнелелдиг көдээ ажыл-агый шөлдерин үүгле ындыг таварылгаларда көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас хереглелдерге дедир алган туруп болур: ортумак район деңнелинден куду хостуг чер-лер районда чок болур болза, чүрттар аразының хүлээлгелерин күүседирибиле холбашкан сорулгаларга; участоктуң турар черинде үнелиг казымал байлактар бары илерээн таварылгада; культураның, кадык камгалалының, өөредилгениң, харылзааның, радио дамчыдылганың, телевидениниң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының тудугларын, а ол ышкаш оруктарны, электри дамчыдар шугумнарын болгаш хоорза дамчыдыкчыларын тудар таварылгаларда.

33 үүл. Онза үнелиг продуктулуг чер-лерни болгаш онза камгалалдыг бойдус база төөгү-культура объектилерлиг чер-лерни дедир алыры

Онза үнелиг продуктулуг чер-лерни болгаш онза камгалалдыг бойдус база төөгү-культура объектилерлиг чер-лерни дедир алырын болдурбас. Ындыг чер-лериниң даазызын Тыва АССР-ниң Дээди Соведи тургузар.

34 үүл. Хоорай чоогунуң болгаш ногаан зоналарның чер-лерни, эртем-шинчилел албан чер-лериниң болгаш өөредилге чер-лериниң дуржулга шөлдерни, бирги бөлүктүң арга-ыяштыг чер-лерни, ийиги болгаш үшкү бөлүктериниң ыяш үрезиниг болгаш онза камгалалдыг участоктарын дедир алыры

Хоорай чоогунуң болгаш ногаан зоналарның чер-лерни, бирги бөлүктүң арга-ыяштыг чер-лерни, ийиги болгаш үшкү бөлүктериниң ыяш үрезиниг база онза камгалалдыг участоктарын күрүениң болгаш хөй-ниити хереглелдериңе ажыглаары-биле бо Кодекстиң 32-ги үүлүүнде айытты ңган онза таварылгаларда дедир ап болур.

Эртем-шинчилел албан чер-лериниң болгаш өөредилге чер-лериниң дуржулга шөлдерни хураап болбас.

35 үүл. Совхозтарның, өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң чер-лерни хамаатыларга болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериңе бээри-биле хавырын алыры

Совхозтардан, өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериңден чер-лерни хамаатыларга болгаш көдээ ажыл-агый кооперативтериңе бээри-биле дедир алыры улус депутаттарының хоорайлар, районнар Советтери бо Кодексте доктааткан таварылгалар болгаш чурум-биле бот-тандырып чорудар.

35 а үүл. Хөй-ниити хереглелдерин хандырары-биле берген чер участоктарын хавырын алыры

ССР Эвилелиниң эрге-чагыргазының болгаш эргелелбашкарылгазының органнарының, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар, иштики шериглериниң, магистралдыг хоорза дамчыдылга транспортуның, ССРЭ-ниң чангыс аай энергия системазының, космос системаларының болгаш харылзааның база информацияның ниити-эвилел системаларының ажыл-чорудулгаларын хандырарына, а ол ышкаш ниити-эвилел өөрүнүңе хамаарыштырган өскедаа эт-хөренгини ажыглаарына тускайлаан чер участоктарын Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң шиитпирлериңе үндезилээш, ССР Эвилелиниң чөпшээрели-биле хавырын болур.

V эге. Күрүне болгаш хөй-ниити хереглелдериңе черлерни дедир алырының чүруму

36 үүл. Объектини тургузар черлерни баш удур дугуржуруунуң чүруму

Чер участоктарын алырына сонуургалдыг бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери (чагыкчылар) төлевилээриниң эгелээриңе чедир тудар деп турар объектиниң турар черин баш бурунгаар дугуржуруунуң дугайында дилегни чер участоктарын бээр эргелиг улус депутаттарының Советиңе киргеш, аңаа тудугуңуң долгандыр турар бойдуска салдарын болгаш ол сорулгаларга ажыглаарына эргежок чугула чер участоктарының чижек хемчээлдерин айтыр.

Улус депутаттарының Советтериниң чанында чер комиссиялары чогуур албан черлериниң, чагыкчының, чер ээлекчизиниң, арендаторның, сонуургалдыг организацияларның төлээлекчилериниң киржилгеэн-биле ийи неделя хуусааның иштинде чер участогунуң бодун (ол черге барып) шилиирин хандырар.

Чер участогун шилип алганын актыга айтыр болгаш аңаа черлерни тускайлап ап турарының баш бурунгаар эргежок чугулазын, а ол ышкаш оон-биле холбашкан карылгаларны, чидириглерни база үк девискээрниң комплекстиг хогжулдезин барымдаалаан өске-даа салдарларны айтып, үндезилээн картографтыг болгаш өске-даа материалдарны база санаашкыннарны кожар.

Чер участогун шилип алганының материалдарын улус депутаттарының Соведи азы ооң төлээлеттирген органы бадылаар болгаш төлевилел-шинчилел ажылдарын чорударына болгаш чер участоктарын шилип алырына үндезин болур.

Шиитпириниң хоолгазын (азы ооң ушта бижилгени) сонуургалдыг талага ону хүлээп алганы үеден эгелээш, беш хонук хуусаа иштинде бээр.

Айыттынган шиитпир-биле чер ээлекчизиниң, арендаторның чөпшээрешпээн таварылгазында ону судка хомудап киирип болур.

Улус депутаттарының объектини тургузар черин баш бурунгаар дугурушканының дугайында шиитпирни хүлээп алырына азы маргылдаа тургустунган таварылгада судтуң шиитпиринге чедир төлевилел-шинчилел ажылдарына акша тускайлаарын болдурбас.

37 үүл. Чер участоктарын дедир алыр дугайында дилегни чугаалажып көөрү

Төлевилелди бадылаанының болгаш объектини тудут планынга киирениниң соонда бүдүрүлге, албан чери, организация (чагыкчы) чер участогуң дедир алырының болгаш ону объектини тударына бээриниң дугайында улус депутаттарының Советиңге дилегни киирер.

Объектиниң турар черин тодаратканының азы ооң шөлүн улгаттырганының үезинде бүдүрүлге, албан чери, организация чер ээлекчизи болгаш арендатор-биле немелде дугуржулганы кылыр.

Улус депутаттарының Соведи айыттынган материалдарны чугаалажып көргеш, чер участогун дедир алырының болгаш ону бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Сонуургалдыг бүдүрүлгениң, албан чериниң, организацияның объектизиниң турар черин баш удур дугуржуп көөрү эргежок чугула эвес болганда, олар улус депутаттарының Совединче чер участоктарын дедир алырының дугайында дилегни киирер. Мындыг таварылгаларда улус депутаттарының Советтериниң чанында комиссиялар чер участогун дедир алыр талазы-биле чер тургузуушкунуңуң херектерин белеткээри-биле объектиниң турар черин кады дугуржуп алыр.

Улус депутаттарының Соведи чер тургузуушкунуңуң херээниң материалдарын чугаалажып көөр болгаш чер участогун дедир алырының дугайында шиитпирни чер ээлекчизи болгаш арендатор-биле дугуржулга чок-даа таварылгада хүлээп алыр.

Чер участогун дедир алырының дугайында шиитпириниң хоолгазын (азы ооң ушта бижилгени) ону хүлээп алган үеден эгелээш, 5 хонук хуусаа иштинде сонуургалдыг талаларга чорудуп бээр.

Айыттынган шиитпирде чер ээлекчизи болгаш арендатор судка хомудал-соң күүсединнер чоруун ара соксадыр.

VI эге. Чер участоктарын шинчилел ажылдарга ажыглаары

38 үүл. Бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның шинчилел ажылдарын чорудар эргези

Геодезиядыг, геолог-чорудулгалыг, шинчилел, кадастр, чер хемчээр болгаш өске-даа шинчилел болгаш тывыш ажылдарын кылып турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар шинчилел ажылдарын чорудар дугайында шиитпирге болгаш чер ээлекчизи азы арендатор-биле чарган керээге үндезилээш, оларның ажыглаар хевири хамаанчокка, ол ажылдарны бүгү черлерге кылып чорудар. Шинчилел ажылдарын чорудар дээн чер участоктарын чер ээлекчилериңден болгаш арендаторлардан аңгылап алдынмас.

Айыттынган ажылдарны кылып чорударының дугайында шиитпирни улус депутаттарының Соведи оларның эргелерни өзугаар бир чылдан ажыг эвес хуусаада бээр. Улус депутаттарының Совединиң шиитпириңге черлерни ажыглааны дээш төлевирлерниң хуусааларын болгаш хемчээлдерин, чедиртиннеп каражаларны дедир эгидериниң болгаш черлерни оларның дорт сорулгаларына таажыр байдалче киирериниң талазы-биле хүлээлгени тодарадып айтыр.

39 үүл. Шинчилел ажылдарын кылып турар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының хүлээлгелери

Шинчилел ажылдарын кылып турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар черни дорт сорулгазынга ажыглаар төлээде, үрелген черлерни бодунуң күсели-биле долузу-биле эдер болгаш оларны акт өзугаар чер ээлекчилериңе болгаш арендаторларга, а экологтуг үрээшкиннер болдурар дугайында шиитпирлер барда — шинчилел ажылдарын чорударының дугайында шиитпирни хүлээп алган улус депутаттарының Соведиңе ол черлерни дужаар хүлээлгелиг.

Чер участоктарын ажылдарның чоруп турарының үезинде ажыглап болур байдалче киирер, а ону кылыр арга чокта — керээде көрген хуусаада күүседир.

Ындыг ажылдарны кылып чорударының технологиязының талазы-биле түр тудуглар кылырынга, дериилгелер, техника, чиг эт складтарын болгаш ол черлерни чер ээлекчилериниң болгаш арендаторларның долузу-биле азы кезик чамдыызын ажыглаарың кызыгаарлаар оскедаа тудуглар тургузарынга чер участогун азы ооң кезектевин ээлээрин негээр шинчилел ажылдарын кылып турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чогуур чер үндүрүүн азы аренда төлевирин төлээр болгаш чидирген ажык-биле катай-хаара оларга таварыштырган бүгү карылгаларны чер ээлекчилериңе болгаш арендаторларга долузу-биле эгидер.

Чер үндүрүүнүң азы аренда төлевириниң хемчээлин чер участогундан ээлеп турар кезээниң болгаш хуусаазының аайы-биле чер ээлериңден болгаш арендаторлардан ап турар төлевирлерни өзугаар доктаадыр.

VII эге. Чер үндүрүү болгаш чер дээш аренда төлевири

40 үүл. Чер дээш төлевир

Черни ээлээри, черге аренда болгаш черни түр ажыглаарының өске-даа хевирлери төлевирлиг болур.

Кадастрлыг үнелээшкинни барымдаалап көрүп турган, чер участогунуң хемчээл санында, шынарында болгаш турар черинге хамаарыштыр тодараттынган чер үндүрүү, азы аренда төлевири хевири-биле чер дээш төлевирни хавырын тыртар.

Ээлелде турар чер дээш чер үндүрүүн хавырар, а арендада турар чер дээш — аренда төлевирин хавырар. Бо Кодекстиң 44 үүлүнде айыттынган кижилерни, а ол ышкаш улус депутаттарының Советериниң барымдаалап көргени өске-даа кижилерни чер дээш төлевирден хостаар.

41 үүл. Чер дээш үндүрүг онаарының өртээ, хемчээли болгаш чуруму

Чер дээш үндүрүг онаарының өртээн, хемчээлин болгаш чурумун Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазы-биле доктаадыр.

Чер участоктарының болгаш оларның турар черлериниң шынар талазы-биле үнелелинге үндезилээш, оларга ээлээр, арендалаар болгаш түр ажыглаарының өске-даа хевирлерин алган улус депутаттарының Советтери тодаргай айыттынган участоктардан чер үндүрүүнүң хемчээлин доктаадыр.

Аренда төлевириниң хемчээли черниң кадастрлыг үнелээшкининиң талазы-биле бир дөмей чер үндүрүүнүң хемчээлинден ашпас болур ужурлуг.

42 үүл. Төлевирлериниң бюджетке кирери

Чер дээш төлевирлер улус депутаттарының кодээ, суур, хоорай, район Советериниң бюджеттериңе кирер.

Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазы-биле тургустунган чурум өзугаар төлевирлериниң чамдык кезин республика бюджединге төпчүттүүнүң кирген туруп болур.

43 үүл. Чер дээш төлевирлерни ажыглаары

Чер дээш төлевирлерни бирги ээлчегде черлерни камгалаарынга, оларның шынарын бедидериңе, ол хемчеглерни ап чорутканы дээш чер ээлекчилериңе болгаш арендаторларга материалдыг деткимчеге, а ол ышкаш чер тургузуушкунуңа болгаш девискээрниң социал хогжүлдезиңе ажыглаар.

44 үүл. Чер дээш төлевир хавырарыңа чигелдер

Чер дээш төлевирлерден хостаар черлер болза:

1) камгалалдыг черлер, национал болгаш дендрологтуг парктар, ботаниктиг саттар, хоруглуг черлер;

2) чүрттап турар болгаш ажыл-агый чорудулгаларын кылып турар черлериңде шаандан бээр чаңчыл өзугаар ус-тывыш ажылдыг бүдүрүлгелер;

3) эртем-шинчилел албан черлериниң болгаш көдээ ажыл-агый база ыяш ажыл-агый угланыышкынныг өөредилге черлериниң дуржулга ажыл-агыйлары, а ол ышкаш арга-ыяшты катап тургузар, ыяш өстүрер, тарыыр, арга-ыяшты камгалап арттырар талазы-биле ажылдарны күрүне бюджединиң күсели-биле күүседип турар ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлгелери;

4) Күрүне бюджединиң күсели-биле азы профэвилелдериниң акша-хөрөнгүнинин күсели-биле акшаландыртып турар культураның, өөредилгениң, кадык камгалалының албан черлери, спортчу-кадыкшыдылга комплекстери, харылзааның, радио дамчыдылгазының, телевидениниң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының албан черлери;

5) үрелген азы эвээн продуктулуг черлерни алган бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар сад ажыл-агыйының эштежилгелери болгаш хамаатылар;

6) Совет Эвилелиниң Маадырлары, Ада-чүрттүүн Улуг дайынының инвалидтери азы шериг албанныгларның иштинде өске-даа инвалидтер болгаш оларның өг-бүлелериниң, оларның биле кады чүрттап турар болгаш оларның азыралында турар кежигүннери;

7) пенсионерлер;

8) алдынны болгаш өскедаа ховар металлдарны казып тывар болгаш арыглап болбаазырадыр тывыш артельдериниң кежигүннери.

Улус депутаттарының кодээ, суур, хоорай, район Советтери чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирин хавырарының талазы-биле чиигелдерни айыттынган хуусаага чедир, ооң долузу-биле азы кезик-чамдыызы-биле хостаар, төлевирлерниң хуусаазын үзадыр, чер үндүрүүнүң хемчээлин кудуладыр хевирлер-биле доктаадып тургузуп болур.

Ажылдарны кылып чорударының төлевилелинде көрдүнген үеде кодээ ажыл-агыйга шиигээдип ап турар чер участоктары дээш бүдүрүлгелердең, албан черлериңден, организациялардан болгаш хамаатылардан, а ол ышкаш оларга чер участоктарын бергениниң үезинден бээр 3 чылдың иштинде тараачын ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатылардан чер үндүрүүн болгаш аренда төлевирин хавырбас.

VIII эге. Улус депутаттарының Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарарының талазы-биле бүрүн эргелерин ангылаары

45 үүл. Улус депутаттарының кодээ, суур Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле бүрүн эргелери

Улус депутаттарының кодээ, суур Советериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле кылыр эргелиг үүлдери:

1) бо Кодекстиң 10-ки үүлүүнде дүүштүр хамаатыларга, кооперативтерге, бүдүрүлгелерге, албан черлериңе болгаш организацияларга черлерни ээлээр, арендалаар болгаш өскедаа хевирлиг ажыглаар кылдыр бээри;

2) чер ээлээриниң эргелерин, аренда керээлерин болгаш түр ажыглаарының өске-даа хевирлерин бүрүткээри;

3) күрүениң чер кадастрын чорудары;

4) бо Кодексте көрген таварылгаларда черлерни дедир алыры;

5) чер дээш төлевирни хавырары;

6) черлерни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга контроль;

7) чер ээлекчилериниң, арендаторларның болгаш черниң түр ажыглакчыларының эргелерин камгалаары;

8) бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээлинге чер маргылдааларын үзе шиитпирлээри.

46 үүл. Улус депутаттарының хоорай Советтериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле эргелери

Улус депутаттарының хоорай Советериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле кылыр эргелиг үүлдери:

1) бо Кодекстиң 11-ги үүлүнде дүүштүр черлерни ээлээр, арендалаар болгаш өске-даа хевирлиг ажыглаар кылдыр бээри;

2) черни ээлээриниң эргелерин, аренда керээлерин болгаш түр ажыглаарының өске-даа хевирлерин бүрүткээри;

3) күрүениң чер кадастрын чорудары;

4) хоорайларның болгаш суурларның чиигине планнарын болгаш чер ажыл-агый тургузуушкунун ажылдап кылырын база боттандырын чорударын организаттаары;

5) бо Кодексте көрген таварылгаларда черлерни дедир алыры;

6) чер дээш төлевирни хавырары;

7) черлерни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга контроль;

8) чер ээлекчилериниң, арендаторларның болгаш черниң түр ажыглакчыларының эргелерин камгалаары;

9) бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээлинге чер маргылдааларын үзе шиитпирлээри.

47 үүл. Улус депутаттарының район Советериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле бүрүн эргелери

Улус депутаттарының район Советериниң чер харылзааларын аайлап-башкарар талазы-биле кылыр эргелиг үүлдери:

1) бо Кодекстиң 11-ги үүлүнде дүүштүр черлерни ээлээр, арендалаар болгаш өске-даа хевирлиг ажыглаар кылдыр бээри;

2) черни ээлээриниң эргелерин, аренда керээлерин болгаш түр ажыглаарының өске-даа хевирлерин бүрүткээри;

3) күрүениң чер кадастрын чорудары;

4) хоорайларның болгаш суурларның чиигине планнарын болгаш чер ажыл-агый тургузуушкунун ажылдап кылырын база боттандырын чорударын организаттаары;

5) бо Кодексте көрген таварылгаларда черлерни дедир алыры;

6) чер дээш төлевирни хавырары;

7) черлерни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга контроль;

8) чер ээлекчилериниң, арендаторларның болгаш черниң түр ажыглакчыларының эргелерин камгалаары;

9) бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээлинге чер маргылдааларын үзе шиитпирлээри.

48 үүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва АССР-ниң эрге-хүлээлгелери

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва АССР-ниң эрге-хүлээлгелериңе дараазында үүлдер хамааржыр:

1) улус депутаттарының Советтери, а ол ышкаш чер ээлери, арендаторлар болгаш өске-даа түр чер ээлери-биле дугуржуп дугурушканын өзугаар ниити-эвилел, федерация болгаш республика сорулгаларынга дүүштүр республиканың девискээриңде черлерни эргелеп башкарары;

2) Тыва АССР-ниң чер хоойлуларын ажылдап кылыры болгаш сайзырангайжыдары;

3) улус депутаттарының район Советтери-биле дугурушканын өзугаар районнарының административтиг кызыгаарларын тургузары болгаш өскертири;

4) чер ажыглааны дээш төлевирниң, а ол ышкаш төлелгелер тыртын алыр талазы-биле чиигелделериниң хемчээлин болгаш чурумун доктаадып тургузары;

5) черни хумагалыг ажыглаар, черниң үнүш-дүжүткүр чоруун бедидер, бойдус камгалалының өске-даа хемчеглерин-биле кады чер курлавырларын камгалаар талазы-биле республика программаларын болгаш хемчеглерин улус депутаттарының Советтери-биле кады ажылдап кылыры болгаш күүседири;

6) черни ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюн организаттаары;

7) чер тургузуун организаттаары болгаш күрүнениң чер кадастрын тургузуп башкарары;

8) чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ээлериниң эргелерин камгалаары;

9) чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ээлериниң эргелерин камгалаары;

10) черге хамаарыштыр тургустунуп келген маргылдааларны шиитпирлээри.

Улус депутаттарының район Советтери чер харылзааларынга хамаарышкан чамдык бүрүн эргелерин Советтериниң күүсөкчи органнарынга дамчыдып берип болур эргелиг.

48 үүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва АССР-ниң эрге-хүлээлгелери

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва АССР-ниң эрге-хүлээлгелериңе дараазында үүлдер хамааржыр:

1) улус депутаттарының Советтери, а ол ышкаш чер ээлери, арендаторлар болгаш өске-даа түр чер ээлери-биле дугуржуп дугурушканын өзугаар ниити-эвилел, федерация болгаш республика сорулгаларынга дүүштүр республиканың девискээриңде черлерни эргелеп башкарары;

2) Тыва АССР-ниң чер хоойлуларын ажылдап кылыры болгаш сайзырангайжыдары;

3) улус депутаттарының район Советтери-биле дугурушканын өзугаар районнарының административтиг кызыгаарларын тургузары болгаш өскертири;

4) чер ажыглааны дээш төлевирниң, а ол ышкаш төлелгелер тыртын алыр талазы-биле чиигелделериниң хемчээлин болгаш чурумун доктаадып тургузары;

5) черни хумагалыг ажыглаар, черниң үнүш-дүжүткүр чоруун бедидер, бойдус камгалалының өске-даа хемчеглерин камгалаар талазы-биле республика программаларын болгаш хемчеглерин улус депутаттарының Советтери-биле кады ажылдап кылыры болгаш күүседири;

6) черни ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюн организаттаары;

7) чер тургузуун организаттаары болгаш күрүнениң чер кадастрын тургузуп башкарары;

8) чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ээлериниң эргелерин камгалаары;

9) чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ээлериниң эргелерин камгалаары;

10) черге хамаарыштыр тургустунуп келген маргылдааларны шиитпирлээри.

Улус депутаттарының район Советтери чер харылзааларынга хамаарышкан чамдык бүрүн эргелерин Советтериниң күүсөкчи органнарынга дамчыдып берип болур эргелиг.

48 үүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва АССР-ниң эрге-хүлээлгелери

Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле Тыва АССР-ниң эрге-хүлээлгелериңе дараазында үүлдер хамааржыр:

1) улус депутаттарының Советтери, а ол ышкаш чер ээлери, арендаторлар болгаш өске-даа түр чер ээлери-биле дугуржуп дугурушканын өзугаар ниити-эвилел, федерация болгаш республика сорулгаларынга дүүштүр республиканың девискээриңде черлерни эргелеп башкарары;

2) Тыва АССР-ниң чер хоойлуларын ажылдап кылыры болгаш сайзырангайжыдары;

3) улус депутаттарының район Советтери-биле дугурушканын өзугаар районнарының административтиг кызыгаарларын тургузары болгаш өскертири;

4) чер ажыглааны дээш төлевирниң, а ол ышкаш төлелгелер тыртын алыр талазы-биле чиигелделериниң хемчээлин болгаш чурумун доктаадып тургузары;

5) черни хумагалыг ажыглаар, черниң үнүш-дүжүткүр чоруун бедидер, бойдус камгалалының өске-даа хемчеглерин камгалаар талазы-биле республика программаларын болгаш хемчеглерин улус депутаттарының Советтери-биле кады ажылдап кылыры болгаш күүседири;

6) черни ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюн организаттаары;

7) чер тургузуун организаттаары болгаш күрүнениң чер кадастрын тургузуп башкарары;

8) чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ээлериниң эргелерин камгалаары;

9) чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ээлериниң эргелерин камгалаары;

10) бо Кодекстиң 22 үүлүнде көрдүнген сорулгаларга чер участоктарының үстүү хемчээлин доктаадып тургузары.

49 үүл. Чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле РСФСР-ниң эрге-хүлээлгелери

Федерация керээзинге дүүштүр Тыва АССР-ниң аңаа эки тура-биле дамчыдып берген бүрүн эргелериңе хамаарыштыр чер харылзааларын таарыштырар талазы-биле айтырыгларны РСФСР шиитпирлээр.

50 үүл. Улус депутаттарының чанында чер комиссиялары

Черни тускайлап бээриниң, арендаладырының болгаш черни түр ажыгладырының база черни хураап алырының, а ол ышкаш чер айтырының маргылдааларын шиитпирлээриниң, черге хамаарыштыр дугуржулга-керээ кылып турарына контрольду боттандырарының талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң шиитпирлериң белеткээри-биле улус депутаттарының чогуур Советериниң чанынга депутаттар, чер тургузуушкуну, архитектура — хоорай тудуушкуну, бойдус камгалалы органнарның болгаш өскедаа албан черлериниң төлээлекчилери составтыг тускай чер комиссияларын тургузар.

II КЕЗЕК. ЧЕР ЭЭЛЕРИНИҢ, ЧЕР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ, АРЕНДАТОРЛАРНЫҢ БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА ТҮР ЧЕР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ БОЛГАШ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ, ОЛАРНЫҢ ЭРГЕЛЕРИНИҢ КАМГАЛАЛЫ БОЛГАШ МАГАДЫЛАЛЫ

51 үүл. Чер ээлериниң эргелери.

Чер ээзи:

1) черге бот-тускайлаң ажылдаар;

2) бүдүргени көдээ ажыл-агый продукциязын болгаш ону саарганындан алган орулгаларын өнчү кылып алыр;

3) бодунуң чер участогунда бар бооп турар ниитизи-биле нептерээн ажыктыг байлактарны, торфту, арга-ыяшты, суг курлавырларын, чер иштиниң сугларын ажыл-агыйының негелде-хереглелинге дүүштүр ажыглаар, а ол ышкаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

4) чүртталга бажыңын, мал кажааларын, культура-амыдыралдың болгаш өскедаа объектилерни тудар;

5) тараан тараазының, олурткан үнүштериниң, катчимистиг ыяштарының ээзи болур;

6) доктаатканы чурум өзугаар суггарылга база кургадылга системаларын тудар, культура-техниктиг болгаш өске-даа мелиорация ажылдарын чорудар, чер участоктарын ажыглаары-биле бойдус камгалалының негелделеринге дүүштүр хөөлбектерни болгаш өске-даа суг шыгжамырларын кылыр;

7) черни мелиорастаарынга хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээринге киржир;

8) участогун хураатканы азы чер участогун ажыглаарындан эки тура-биле ойталаан таварылгада ук черниң үнүш-дүжүткүрүн бедидериңе үндүрген чарыгдалдарының долу ортээн алыр;

9) бо Кодексте көрдүнген чурум өзугаар чер участогун арендага болгаш черни түр ажыглаарының өске-даа хевирлериңе бээр эргелиг.

52 үүл. Чер ээзиниң хүлээлгелери.

Чер ээзи:

1) айыткан сорулгаларынга дүүштүр черни ажыктыг ажыглаар, ооң үнүш-дүжүткүрүн бедидер, бүдүрүлге чорудулгазының бойдус камгалалын хандырар технологиязын ажыглаар, бодунуң ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазы-биле ажыглаан турар черинин экологтуг байдалын баксыратпас;

2) бо Кодексте көрдүнген чурум өзугаар чер камгалалының талазы-биле комплекстиг хемчеглерни боттандырар;

3) чер үндүрүүн чогуур хуусаазында төлээр;

4) өске чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелерин үревес;

5) черниң кандыг байдалдының база ону канчаар ажыглап турарының дугайында медээлерни хоой-луда көрдүнген чурум өзугаар улус депутаттарының чогуур Советиңе айыттынган хуусаазында дыңнадып чедирер;

6) чер тургузуушкуну, архитектура-хоорай тудуу, өрт, санитар болгаш бойдус камгалалының органнарыбиле дугурушканын өзугаар күштүг бооп турар нормаларын болгаш чурумнарын удуртулга болдурбушаан, кандыг-даа тудугну кылыр хүлээлгелиг.

53 үүл. Арендаторларның болгаш өске-даа түр чер ажыглакчыларының эргелери

Арендаторлар болгаш өске-даа чер ажыглакчылары:

1) аңаа берген негелделерге дүүштүр черни ажыглаар;

2) тарып алганы көдээ ажыл-агый культураларының болгаш бүдүрген кодээ ажыл-агый продукцияларының ээзи болур;

3) чер участогунда ниитизи-биле нептерээн казар байлактарны, торфту, арга-ыяшты, суг курлавырларын, чер иштиниң сугларын ажыл-агыйның негелделеринге дүүштүр ажыглаар, черниң өске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

4) улус депутаттарының чогуур Соведи болгаш черни берген кижи-биле дугурушкан, чүртталга бажыңын, кажааларны, культура-амыдыралдың болгаш өскедаа объектилерни тудар;

5) чер ажыглаар эргези доозулган таварылгада бодунуң күжү-биле черни эки-жидериңе үндүрген чарыгдалдарының өртээн алыр;

6) бо Кодексте көрдүнген таварылгада болгаш чурум өзугаар чер участогун түр ажыглалга берип болур эргелиг.

54 үүл. Арендаторларның болгаш өске-даа түр чер ажыглакчыларының хүлээлгелери

Арендаторлар болгаш түр чер ажыглакчылары:

1) айыткан сорулгаларга болгаш аңаа берген негелделерге дүүштүр черни ажыглаар;

2) чер тургузуушкуну, архитектура-хоорай тудуу, өрт, санитар болгаш бойдус камгалалының органнарыбиле дугурушканын өзугаар күштүг бооп турар тудуг нормаларын болгаш чурумнарын удуртулга болдурбушаан, кандыг-даа тудугну кылыр хүлээлгелиг.

(Уланчызы 3-кү арыда).

ТЫВА АВТОНОМНУГ СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧЕР КОДЕКИЗИ

(Уланчызы. Эгези 1-ги, 2-ги арыннарда).

3) аңаа берген черни ажыктыг ажыглаар, ооң үнүш-дүжүткүрүн бедидер бүдүрүлге чорудулгазының бойдус камгалалын хандырар технологиязын ажыглаар, бодунуң ажыл-агыйжы ажылчорудулгазы-биле ажыглап турар черинин экологтуг байдалын баксыратпас;

4) бо Кодекстиң 108—109 үүлдеринге көрдүнген чурумга дүүштүр чер камгалалының талазы-биле комплекстиг хемчегларни боттандырар;

5) чер үндүрүүн азы аренда дээш төлевирин чогуур үезинде төлээр;

6) чер ээлериниң арендаторларының, түр чер ажыглакчыларының эргелерин үревес;

7) черниң кандыг байдалының база ону канчаар ажыглап турарының дугайында медээлерни хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар улус депутаттарының чогуур Советинге дыңнадып чедирер хүлээлгелиг.

55 үүл. Чер ээлериниң болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелериниң камгалалы

Чер ээлериниң арендаторларының болгаш түр чер ажыглакчыларының чер ажыглалының хоойлузун үрээн таварылгалардан аңгыда күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарының база организацияларының талазындан чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының чер ажыглалы-биле холбашкан ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киржирин хоруур.

Үреттинген эргелерни черге хамаарышкан маргылдааларны шиитпирлээриниң бо Кодексте айыттынган чурумун ёзугаар катап тургузар.

Чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелерин үрээни-биле болдунган когаралдарны долу хемчээлдин-биле эгидер.

Карылгаларны эгидер дугайында маргылдааларны суд азы күрүне арбитражы сайгарар.

Чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелерин үгле бо Кодексте көрдүнген таварылгаларда кызыгаарлап болур.

56 үүл. Чер ээлериниң, арендаторларның болгаш түр чер ажыглакчыларының эргелериниң магадылалдары

Хамаатыларның чер участоктарын күрүнеге болгаш муниципалдыг хереглелдеринге хураан алган таварылгада оларның күзээнин ёзугаар оларга мурнунда чери-биле деп үнелиг черни улус депутаттарының Совети тускайлап бээр болгаш хамаатыларның мурнундагы чер участогун алган бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чаа черге чурталга бажыңын, өске-даа объектилерни тудуп бээр, бо Кодекстиң 105 үүлүнге дүүштүр оларның алыр ужурлуг турган орулгазын киириштирбишаан, хамаатыга чедирген бүгү когаралдарны долу хемчээлдин-биле дуглаар.

Совхозтарның, көдээ ажылагый, эртем-шинчилел албан черлериниң база өөредилге ажыл-агыйларының, күрүне, кооператив, көдээ ажылагыйның өске-даа хөй-ниити болгаш ыяш ажыл-агыйының бүдүрүлгелериниң черлерин күрүне болгаш хөй-ниити хереглелдеринге хураар таварылгаларда оларның күзээнин ёзугаар хурааган черинин орнунга берген черге чурталга бажыңнарын, бүдүрүлге болгаш өске-даа объектилерни тудуп бээр болгаш бо Кодекстиң 108 үүлүнге дүүштүр оларның алыр ужурлуг турган орулгаларын киириштирбишаан, ук черлерге чедирген бүгү когаралдарны долу хемчээлдин-биле дуглаар.

IX эге. Албан хереглелинге тускайлаан девискээр черлер

57 үүл. Албан хереглелинге тускайлаан девискээр черлер

Албан хереглелинге ажыглаар девискээр черлерни бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш транспорт, арга-ыяш ажыл-агый, ыяш үлетпүрүнүң, харылзаа, суг, балык, аңныыр-тывыш ажыл-агыйының, а ол ышкаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының ажылдамчыларының чамдык категорияларына көдээ ажыл-агый культуралары тарыыры болгаш сиген белеткээри-биле тускайлап бээр.

Ындыг девискээр черлерни чогуур министерстволарның, күрүне комитеттериниң болгаш ведомстволарының бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының ажыглап турар девискээрлериниң бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның администрацияларының шиитпири-биле тускайлап бээр.

Ындыг черлер чедишпес болза бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар ол сорулгаларга ажыглаар чер участоктарын немей үндүрүп бээр дугайында дилегни улус депутаттарының район Совединге киирер.

Албан хереглелинге тускайлаан девискээр черлерни алыр эргелиг ажылдакчыларның дайзызын Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлели тургузар.

58 үүл. Албан хереглелинге тускайлаан девискээр черлериниң бээриниң негелделери

Албан хереглелинге тускайлаан черни ону ажыглаар үениң дургузунда бээр. Бир эвес тускайлаан черге көдээ ажыл-агый культураларын тарып каан турган болза, ажылдан үндүрген ажылдакчының ону эдилээр эргези үүгле дүжүттү ажаап алган соонда доостур.

Улус депутаттарының Советтеринде көдээ ажылагый черлерин арендалап турар хамаатыларга албан хереглелинге тускайлаан девискээрден чер бербес.

Албан хереглелинге чер алыр эргелиг хамаатылар чаңгыс өг-бүледе хөй-даа болза, оларга чаңгыс участокту бээр.

III КЕЗЕК. КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ ХЕРЕГЛЕЛИНИҢ ЧЕРЛЕРИ

X эге. Ниити үүлдер

60 үүл. Көдээ ажылагый хереглелиниң черлери

Көдээ ажыл-агый хереглелиниң черлери дээрге көдээ ажыл-агыйның хереглелдеринге берген азы ол сорулгаларга көрдүнген черлер болур.

61 үүл. Көдээ ажылагый хереглелинге черлерни бээри

Көдээ ажыл-агый хереглелиниң черлерни:

1) хамаатыларга — тараачын болгаш хууда дузалал ажыл-агыйынга ажыглаары-биле, хуу болгаш коллективтиг сад өстүрүнге база мал тударынга, огород тарыырынга болгаш албан хереглелинге;

2) хамаатыларның кооперативтеринге — сад өстүрүнге, мал тударынга болгаш огород тарыырынга:

3) совхозтарга болгаш күрүнениң өске-даа кооператив, көдээ ажыл-агый, хөй-ниити бүдүрүлгелеринге болгаш организацияларынга, көдээ ажыл-агыйның каттышкан бүдүрүлгелеринге — көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга:

4) эртем-шинчилел, өөредилге болгаш көдээ ажылагыйның өске-даа албан черлеринге, көдээниң бүдүрүлгетехниктиг училищелеринге болгаш ниити билиг школаларынга — өөредилгениң шенелде сорулгаларынга, мурнакчы дуржулганы пропагандалаарынга база көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорударынга;

5) каттышкан бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле катай, көдээ ажыл-агыйга хамаарышпас эвес бүдүрүлгелерге, шажын организацияларынга көдээ ажыл-агыйның дузалал ажыл-агыйын кылырынга бээр.

XI эге. Тараачын ажыл-агыйы кылып турар хамаатыларның черлери

62 үүл. Тараачын ажылагыйын кылырынга черлерни бээриниң негелдери

Хуу күш-ажылга болгаш өг-бүле кежигүннериниң күш-ажылынга үндезилен, тараачын ажыл-агыйын кылырын күзээн хамаатыларга чер участоктарын арендага бээр. Тараачын ажыл-агыйын кылыры-биле чер участоктарын алган болгаш көдээ черде чурттап турар бажыңныг хамаатыларга бажың чаңында девискээри артып калыр.

Тараачын ажыл-агыйы кылып турар хамаатылар бүдүрүлге сорулгаларынга ажыглаары-биле чер участоктарын түр үеде ап болур.

18 хардан эгелээн пенсия алыр четкен назылыг, ажыл стажы 3 чылдан эвээш эвес болгаш чогуур мергежилдиг, азы тускай белеткелди эрткен хамаатылар тараачын ажыл-агыйын кылыры-биле чер участоктарын бирги ээлчегде алыр эргелиг. Ол черде чурттап турар хамаатылар чер участогун мурнай алыр эргелиг. Эргежок чугула апарганда тараачын ажыл-агыйны кылырын күзээн хамаатыларны конкурстап турган шилип ап болур.

Тараачын ажыл-агый кылыры-биле бээр участоктарының хемчээлин, тараачын ажыл-агыйның кижилериниң санын болгаш ооң углаңыышкынын барымдаалап турган тодарадыр.

Тараачын ажыл-агый кылыр чер участоктарын бээр дугайында шиитпирин улус депутаттарының район, хоорай Соведи бодунуң эргезинге дүүштүр хүлээп алыр.

Чер бээринден ойталаан таварылгада хамаатылар суд-ка хомудал киирип болур.

63 үүл. Совхозтар ажылдакчылары болуп турар хамаатыларга тараачын ажылагыйын кылыры-биле чер участоктарын бээри

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары болбайын турар хамаатыларга тараачын ажыл-агыйын организастаары-биле чер участоктарын курлавыр черлерден, азы эргелери 25 үүлге дүүштүр доосту бээр черниң тускай фондузундан, а ол ышкаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгелериниң арга-ыяш болгаш чадаң-ыяш тарыттынмаан болгаш көдээ ажылагый бүдүрүлгезинге таарымчалыг черлеринден бээр.

65 үүл. Тараачын ажылагыйын кылып турар хамаатыларның чер участогун арендалаар эргезин ыызыгуур салгап алыры

Тараачын ажыл-агыйын кылып турар хамаатының чер участогун ол ажыл-агыйның кежигүннериниң бирээзинге, тараачын ажыл-агыйның өске кежигүннери-биле дугуржуп тургаш, ыызыгуур дамчыштыр дамчыдып бээр.

Өске кежигүннер чокта чер участогун мочээн кижиниң тараачын ажыл-агыйын кылырын күзээн салгакчыларының бирээзинге дамчыдып бээр. Ындыг салгакчылар элээн каш болза, улус депутаттарының район, хоорай Соведи коикурстап шилип алыр. Чер участогун кым мурнай алырының дугайында маргылдааны суд шиитпирлээр.

Тараачын ажыл-агыйын кылыр күзелдиг салгакчылар чокта чер участогу улус депутаттарының Советтеринче шилчиир.

XII эге. Хууда дузалал ажыл-агый кылырынга, сад өстүрүнге, мал тударынга, огород тарыырынга, сиген кезеринге болгаш мал одарладырынга бээр чер участоктары

66 үүл. Хууда дузалал ажыл-агыйын кылыры-биле чер участоктарын бээри

Хууда дузалал ажыл-агыйны кылыры-биле чер участоктарын тускай эрге-хүлээлгелеринде эдилээр кылдыр улус депутаттарының Советтери боттарының эргезинге дүүштүр бээр.

Чурттакчылыг черлерни чингине планнарга база планнаашкынга болгаш телевилелдерге дүүштүр чангыс черге тударын боттандырып тура, хууда дузалал ажыл-агый кылырынга чер участоктарын бажыңнар (квартиралар) чаңынга бичин хемчээлдиг кылдыр, артканнарын чуртталга зоназының девискээриниң чоогундан бээр.

67 үүл. Хууда дузалал ажыл-агый кылыр чер участогун салгап алыры

Хууда дузалал ажыл-агыйын кылыры-биле чер участогун арендалап алган хамааты өлген таварылгада, чер участогун азы арендага алыр эргени, дузалал ажыл-агыйының өске кежигүннери-биле дугуржуп тургаш, кежигүннериниң бирээзинге салгал дамчыщтыр бээр. Чер участогун кым мурнады алыры-биле холбашкан маргылдааны суд шиитпирлээр.

Хууда дузалал ажыл-агыйының бүгү кежигүннери өлген таварылгада чер участогу алыр азы арендалаар эргени оларның салгакчыларынга РСФСР-ниң негелде хоойлужудулгазынга дүүштүр шилчидер.

Бо таварылгада улус депутаттарының чогуур Советиниң шиитпири-биле чурталга бажыңынга хамаарыштыр доктаадын тургускан эң биче хемчээлдиг нормаларны барымдаалап, чер участогун үлежир болгаш ыызыгуур салгакчы бүрүзү-биле чер арендазының кереэзин чарар.

Чер участогун үлежир арга чок болган таварылгада, ыызыгуур салгакчыларының бирээзинче арткан салгакчыларга ооң үлүг черинин өртээн чандырары-биле шилчидер.

Чер участогун тускай сорулгага ажыглап турда, ооң хемчээли хевээр артар. Чер участогун тускай сорулгага ажыглаары өскерлир болза, доктааткан нормаларга дүүштүр ооң хемчээлдери база өскерлир. Арендага алдынмаан чер участогунда хөрүүнүүн дужуткүрүн бедидеринге үндүрген чарыгдалдарның орнун арендаторга чандырып бээр.

68 үүл. Хуу сад болгаш мал ажылының чер участоктары

Хуу болгаш мал ажылының чер участоктарын боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр бүгү назыда салгал дамчыдын эдилээр кылдыр хамаатыларга улус депутаттарының депутаттары тыпсыр.

Ногаалар, кат-чимистер, чечеткер өстүрүнге, ары ажылынга, ан ажылынга (дагаалар, тоолайлар, өлүк бээр аңнар өстүрер), сад бажының болгаш ажыл-агый чорудар бажың-балгат тударынга хуу сад ажылының чер участоктарын, а хаван ажылынга, чылгы мал ажылынга, мыйыстыг болгаш шээр мал, өске-даа малдар азыраарынга, мал чемнери бүдүрүнге, чуртталга бажыны болгаш ажыл-агый чорудар өске-даа тудуглар кылырынга хуу мал ажылының чер участоктарын ажыглаар.

69 үүл. Хуу сад болгаш мал ажылының чер участоктарының ыызыгуур салгап дамчыыры

Хуу сад болгаш мал ажылының чер участоктарының ыызыгуур салгап дамчыырын бо Кодекстиң 67 үүлүнде доктааткан чурум ёзугаар чорудар.

70 үүл. Коллективтиг сад болгаш мал ажылының чер участоктары

Коллективтиг сад болгаш мал ажылының чер участоктарын боттарының эрге-хүлээлгелеринде негелделерни барымдаалап, улус депутаттарының Советтери тыпсыр болгаш сад база мал ажылының эштежилгелериниң өнчүзүнде азы эргезинде турар ниити ажыглал черлериндан болгаш айыттынган эштежилгелерниң кежигүннериниң аренда эргелеринде турар черлерден тургустунар.

Ниити ажыглал черлеринге камгалал зоналары, оруктар, аргыжын эртер черлер, өске-даа тудуглар болгаш ниити ажыглалдың объектилери хамааржыр.

Ниити ажыглалдың черлерни ажыглаар эргени бадыткан турар документини сад азы мал эштежилгезинге улус депутаттарының Советтери бээр.

Сад азы мал ажылдыг эштежилгелериниң кежигүннериниге арендага берген участоктарга чер алыр эргени бадыткан турар документини чогуур эштежилгелериниң дилээ-биле улус депутаттарының Советтери бээр.

Сад болгаш мал эштежилгелериниң кежигүннери бо Кодекстиң 68 үүлүнде доктааткан чурум ёзугаар ажыглаар.

71 үүл. Сад болгаш мал эштежилгезиниң кежигүүнге аренда кылдыр дамчыткан чер участогунуң ыызыгуур дамчыыры

Сад болгаш мал эштежилгезинге арендага берген чер участогу ыызыгуур салгадын дамчыдарын бо Кодекстиң 67 үүлүнде доктааткан чурум ёзугаар боттандырар.

72 үүл. Огород ажылы кылыр, сиген кезер болгаш мал одарладыр чер участоктары

Огород ажылы чорударынга үндүрүп берген чер участоктарын ногаалар, картофель, бахча болгаш кат культураларын өстүрүнге ажыглаар.

Тус черниң байдалдарын болгаш өг-бүленің составын өөренип көрүп тургаш, эргежок чугула апарган таварылгада, айыттынган чер участоктарынга дыштанырынга, огород эт-херекселин шыгжаарынга болгаш чаъс-боранныгда чаглактанырынга хуу азы ниити ажыглалдың тудугларын тур кылып ап болур.

Огород ажылы чорудар кылдыр берген чер участоктарын ажыглаар эрге соксаан таварылгада, ол тудуг-бажыңнарны эөлери азы ол тудугларның өртээн чандырбас кылдыр олариның күсели-биле бүзүп кааптар.

XIII эге. Совхозтарның, кооперативтериниң болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының черлери.

73 үүл. Совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның черлери

Ниити көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң (дуржулга ажылагыйларындан аңгыда) кежектериниң баазазынга тургустунуп база улус депутаттарының район, хоорай Советтериниң шиитпири-биле оон үнүп турар кооперативтерге ажыл-агыйны башкарын чорударының деп байдалдарын тургузарының эргежок чугулазын барымдаалап көрбүшаан, ооң мурнунда оларның болбаазырадын турганы черлерден чер участоктарын бээр. Ол участоктар бо Кодекстиң 63 үүлүнүнге дүүштүр айыттынган бүдүрүлгелериниң черлериниң составындан хавыртынган турар ужурлуг.

Ажыл-агыйның иштики аренда кереэзинче шилчээн чамдык ажылдакчыларга болгаш ажылдакчылар бөлүктеринге черни айыттынган кооперативтер бо Кодексте көрдүнген чурум ёзугаар тур када ажыглаар кылдыр бээр.

(Биске келген текстте частырыг боон бо Кодекстиң 76 үүлүү 74 үүл-биле, 77 үүлү 75 үүл-биле дакпырлаттының турар болганындан 76 болгаш 77 үүлдерни мында киирбээн).

IV КЕЗЕК. ЧУРТТАКЧЫЛЫГ ЧЕРЛЕРНИҢ ЧЕРЛЕРИ

XIV эге. Хоорайларның, ажылчыннарның, курорт болгаш дача суурларының черлери

78 үүл. Хоорайларның ажылчыннарның, курорт болгаш дача суурларының черлери

Хоорай, суур чергелиг девискээриниң бүгү-ле черлери улус депутаттарының хоорай, суур Советтериниң чагыргазынга турар.

79 үүл. Хоорайларның, ажылчыннарның, курорт болгаш дача суурларының черлериниң составы

Хоорайларның болгаш суурларның черлериниң составынга:

1) хоорай, суур бажыңнарының черлери;

2) ниити ажыглалдың черлери;

3) көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер болгаш өске-даа ажыглалдыг черлер;

4) бойдус камгалалынга, кадыкшыдылгага, рекреация болгаш төөгү-культура сорулгаларынга ажыглаар черлер;

5) хоорайның арга-арыглары эөлээн черлер;

6) үлетпүрүүн транспорттун, харылзааның, радио дамчыдылгазының, телевидениениң информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа чергениң черлери кирер.

80 үүл. Хоорай, суур девискээри

Хоорай, суурга хамаарышкан девискээр — хоорай, суурнуң эөлээн черинин даштыны кызыгаарыдыр, черлериниң өске категорияларындан оларны ол аңгылап турар.

Чингине планнарын Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлелинге бадылаар хоорайларның кызыгаарларын Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлели доктаадын тургузар болгаш өскертир.

Өске хоорайларның, ажылчын, курорт болгаш дача суурларының кызыгаарын улус депутаттар Советтериниң күүсекчи комитеттери доктаадын тургузар болгаш өскертир.

Чер участогун хоорай, суур кызыгаарынга киирипкен чорук ол черни эөлээр азы ол участокту арендаалаар эргени казыырынга чедирбес.

81 үүл. Хоорайларның, ажылчын, курорт болгаш дача суурларының черлерин ажыглаары

Хоорайларның, ажылчын, курорт болгаш дача суурларының бүгү черлерин хоорайларны, суурларны планнаарының болгаш тударының чингине планнарына болгаш төлевилелдеринге дүүштүр ажыглаар.

Хоорайларның, суурларының чингине планнары хоорайларның, суурларының черлерин үлетпүр, чуртталга бажыңнары болгаш өске-даа тудугларга, чаагайжыдылгага болгаш чонуун дыштанылга черлерин кылырынга ажыглаарының кол-кол угланыышкынарын тодарадыр.

Хоорайларның, суурларның чингине планнарына үндезилен ажылдан кылган планнаашкын болгаш тудуглар төлевилелдери хоорай, суур тудуунуң чамдык кезектериниң черлерин канчаар ажыглаарын тодарадыр.

Бо Кодекстиң 79 үүлүнүн 3—6 пунктуларында айыттынган черлерни ажыглаарының чурумун Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазы тодарадыр.

82 үүл. Хоорайларның, ажылчын, курорт болгаш дача суурларының чер участоктарын чаагайжыдар талазы-биле хүлээлгелер.

Хоорайларда, ажылчын, курорт болгаш дача суурларында чер участоктарлыг улус депутаттарының Советтери, а ол ышкаш бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар хоорайларның суурларның улус депутаттар Советтериниң доктаадын тургускан чурумнарынга дүүштүр чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга ажылын чер участоктарынга кылыр, ногаан үнүштерни камгалаар болгаш өстүрер, а ол ышкаш оларга быжыглаан девискээрни Тыва АССР-ниң хоойлужудулгазының негелдезинге дүүштүр санитарлыг болгаш өртке удур байдалдыг кылдыр тудар ужурлуг.

83 үүл. Хоорайлар, суурлар тудугларының черлери

Хоорайлар, суурлар тудугларының черлери чуртталга бажыңнары, культура-амыдырал, үлетпүр, шажынчүдүлге болгаш өске-даа тудуглар туттунган болгаш тудар деп турар черлерден тургустунар.

Ол черлерни үлетпүр, чуртталга бажыңнары, культура-амыдырал, шажынчүдүлге болгаш өске-даа тудуглар кылыры-биле база ажыглаары-биле бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, а ол ышкаш хуу чуртталга бажыны тудуп алыры-биле хамаатыларга бээр.

84 үүл. Ниити ажыглал черлери

Ниити ажыглал черлери хоорайның, суурнуң чурттакчыларының аргыжарынга ажыглаар (шөлдер; кудумчулар, переулоктар, эртер черлер, оруктар, чалдар), культура-амыдырал негелделерин хандырар (парктар, арга-ыяш парктары, скверлер, садтар, бульварлар, суг шыгжамырлары, пляжтар), үлетпүр артынчылары хөмер черлер, бажың-балгат богун болгаш оларны болбаазырадыр бүдүрүлгелер, богу төгер черлер болгаш хоонгайның болгаш суурнуң өске-даа негелделерин хандырып турар черлер кылдыр көрдүнген черлерден тургустунар.

Ниити ажыглал черлеринге көрдүнгенин ёзугаар капитал тудугларны, а ол ышкаш чиик хевирлиг тудугларны (майгынарны, киоскилерни болгаш өске-даа чүүлдерни) тударын чөпшээрээр.

85 үүл. Көдээ ажылагыйның черлери болгаш өске-даа черлер

Хоорайларның, суурларның көдээ ажыл-агый черлеринге тарылга шөлдери, садтар, виноград шөлдери, огородтар, сиген кезер черлер, одарлар хамааржыр. Өске черлерге торф алыр черлер, карьерлер, даш бузуп чыыр черлер болгаш өске-даа черлер хамааржыр.

Көдээ ажыл-агый ажыглалының болгаш өске-даа черлерни совхозтарга болгаш өске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга көдээ ажыл-агый ажылдарынга кылыры-биле, бүгүдеге херек ажыктыг казымалдарны болгаш торфту болбаазырадын кылыры-биле, а ол ышкаш хамаатыларга огород тарыры-биле, сиген кезин алыры-биле болгаш мал кадарары-биле бээр.

86 үүл. Бойдус камгалалының, кадыкшылганың, дыштанылганың болгаш төөгү-культура хереглелиниң черлери болгаш хоорай арга-ыяшы тараан черлер

Хоорайларның, суурларның черлеринге бойдус камгалалының, кадыкшылганың, дыштанылганың болгаш төөгү-культура хереглелиниң черлери болгаш хоорай аргаарының тарыыр черлер кирер, оларны ажыглаарының чурумун бо Кодекстиң 98-101 үүлдеринде тодараткан.

Ону көрдүнгенинден өске ажыл-чорудулганы аңаа кылыры хоруглуг, а тудар тудуг бүрүзүн улус депутаттарының хоорай, суур Советиниң шиитпирин ёзугаар чөпшээрээр.

87 үүл. Үлетпүрүүн, транспорттун, харылзааның, радиодамчыдылгазының, телевидениениң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң черлери

Хоорайларда болгаш суурларда үлетпүрүүн, транспорттун, харылзааның, радиодамчыдылгазының, телевидениениң, информатиканың болгаш космос хандырылгазының, энергетиканың, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң черлеринге салдынган сорулгаларны боттандырар кылдыр бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга берген черлер хамааржыр.

Ниитиге ажыктыг казымал байлантарының үлетпүр болбаазырадылгазынга чер участоктарын бүдүрүлгелерге албан черлеринге болгаш организацияларга даг ажылын тускайлаан соонда бээр. Бээр чер участогунуң турар черин болгаш шөлүн даг ажылын кайы хире тускайлаанын, ажыктыг казымалдарны дилеп тыварының байдалдарын болгаш хуусаларын барымдаалаар.

Үстүнде айыттынган сорулгаларга бээр чер участоктарының хемчээлин чогуур чурум ёзугаар бадыдаан нормаларга болгаш телевилел-техниктиг документация ёзугаар тодарадыр.

Ол черлерге тудуглар тударда, а ол ышкаш чаагайжыдылга ажылын чорударда улус депутаттарының хоорай, суур Советтери-биле дугуржулга ёзугаар кылыр.

XV эге. Көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлери

88 үүл. Көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлериниң составы

Көдээ чуттакчылыг пунктуларның черлериниң составы:

1) ниити ажыглал черлери;

2) көдээ ажыл-агый болгаш өске-даа ажыглал черлери;

3) бойдус камгалалының, кадыкшылганың, дыштанылганың болгаш төөгү-культура хереглелиниң черлери;

4) арга-ыяш тараан черлер;

5) үлетпүрүүн, транспорттун, харылзааның болгаш өске-даа ажыглалдың черлери.

Көдээ тудуглар черлери бүдүрүлге, чуртталга бажыңнары, культура-амыдырал болгаш өске-даа үүгүлүүр туттунган азы ам тудар деп турар черлер болур. Ол черлерни бүдүрүлге, чуртталга бажыңнары, культура-амыдырал болгаш өске-даа тудугларны ыылыры-биле бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, а ол ышкаш хуу чуртталга бажыны тударын-биле хамаатыларга болгаш.

Ниити ажылгал черлеринге тарылга шөлдери, садтар, виноград шөлдери, огородтар, сиген кезер черлер, одарлар хамааржыр, Өске черлерге торф алыр черлер, карьерлер, даш бузуп чыыр черлер болгаш өске-даа черлер хамааржыр.

Көдээ ажыл-агый ажылдарының черлериниң составы

Көдээ ажыл-агый ажылдарының черлериниң составынга:

1) хоорай, суур бажыңнарының черлери;

2) ниити ажыглалдың черлери;

3) көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер болгаш өске-даа ажыглалдыг черлер;

4) бойдус камгалалынга, кадыкшыдылгага, рекреация болгаш төөгү-культура сорулгаларынга ажыглаар черлер;

5) хоорайның арга-арыглары эөлээн черлер;

6) үлетпүрүүн, транспорттун, харылзааның болгаш өске-даа ажыглалдың черлери.

Көдээ чурттакчылыг пунктуларның черлерин улус депутаттарының район Советтериниң бадылааны планнаашкын болгаш тудуг төлевилелдеринге дүүштүр ажыглаар.

90 үүл. Көдээ чурттакчылыг пунктуларда чер участоктарын чаагайжыдар талазы-биле хүлээлгелер

Улус депутаттарының көдээ Советтери, а ол ышкаш көдээ чурттакчылыг пунктуда чер ээлери болгаш арендаторлар улус депутаттарының көдээ Советтериниң доктаадын тургускан дугуримнеринге дүүштүр чаагайжыдылга болгаш ногаанчыдылга, ногаан үнүштерни камгалаар болгаш ажалп-тежээр талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алыр ужурлуг.

XVI эге. Чуртталга бажыны, дача, гараж тударынга, хууда күш-ажыл чорудулгазынга чер участоктары

91 үүл. Хуу чуртталга бажыны, дача, гараж тудары-биле болгаш хууда күш-ажыл чорудулгазын кылырынга чер участоктарын бээри

Хуу чуртталга бажыны, дача, гараж тудары-биле база хууда күш-ажыл чорудулгазын кылырынга чер участоктарын арендага улус депутаттарының Советтери боттарының бүрүн эргелеринге дүүштүр бээр.

92 үүл. Кооператив чуртталга бажыңын, дача болгаш гараж тудуун кылыры-биле чер участоктарын бээри

Кооператив чуртталга бажыңын, дача болгаш гараж тудуун кылыры-биле чер участоктарын улус депутаттарының Советтери боттарының бүрүн эргелеринге дүүштүр бээр.

Кооператив чуртталга бажыңын, дача болгаш гараж тудуун кылыр черлер арендалап алган черлерден болгаш чуртталга бажыны тудар, дача тудар болгаш гараж тудар кооперативтериниң черлериндеи база ол кооперативтериниң кежигүннериниң арендалап алган черлериндеи тургустунган черлер болур.

Ниити ажыглал черлеринге камгалал зоналарына, оруктарга, эртер черлерге, өске-даа тудугларга болгаш ниити ажыглал объектилеринге хамаарыжыр черлер кирер.

Ниити ажыглал черлерин эөлээрин бадыткан турар документини улус депутаттарының Советтери чогуур кооперативтерге тыпсыр.

Адаттынган кооперативтериниң кежигүннеринге арендага дамчыткан участоктарга хамаарыштыр улус депутаттарының Советтери чогуур кооперативтериниң киирип келгени ёзугаар черни эөлээр эргезин бадыткан документини тыпсыр.

Чуртталга бажыны тудар кооперативтер хөй квартиралыг бажыңнар, а гараж тудар кооперативтер хөй каът гаражтар тудуп турар болза, чер участоктарын кооперативтерге эөлээр кылдыр азы арендага бээр.

93 үүл. Чуртталга бажыны, дача, гараж тудар болгаш хууда күш-ажыл чорудулгазы кылыр кылдыр берген чер участоктарын ажыглаары

Чуртталга бажыңнары тудар кылдыр берген чер участоктарын чуртталга бажыңнарын болгаш албан-ажыл агыйы кылыр оран-сава тударынга ажыглаар.

Дача тудар кылдыр берген чер участоктарын чуртталга бажыны, ажыл-агый оран-савазы болгаш дыштаныр черлер тударынга ажыглаар.

Гараж тудар кылдыр берген чер участоктарын автомобиль тургузарынга эргежок чугула оран-сава тударынга, төлевилел-техниктиг документация ёзугаар өске-даа тудуглар кылырынга ажыглаар.

(Төнчүзү солунуун дараазында номериниге үнер).

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ТАНЫЖЫП ЧУГААЛАШКАШ

Тыва АССР-ге улус өөредилгезиниң 1991-2005 чылдарда хөгжүлдезиниң кол угланыышкыннарының төлевилели-биле баштайгы таныжылганы Сүт-Хөл районнуң башкылары эрттиргеннер. Ол хүн башкыларының каттыжыышкыннарынга плаңнап көргени-биле районнуң школа бүрүзүнге чугаалажып сайгарарын көрген. Ынчангаш бо программалыг документиге башкыларның санал-оналдарын районнуң улус өөредилге килдизиниге киргеннер.

Баштайгы сайгарылганың үезинде үзүктелиишкин чок өөредилгениң сорулгалары болгаш структуразы деп бирги үүлде өөредилгени аартадып турар үүлдерни чиигедир сорулга-биле онгу класска төөгү эртемин өөренирин чиигедир, хөй-ле үүрмек делегей болуушкуннарын казыпын Кара-Чыраа школазында төөгү эртеминиң башкызы Ш. Ш. Салчак саналдаан. Тыва болгаш орус дылдардан ацгыда, моол, тибет дылдарны өөренип, хөй дыл билириниче үүткүүрүн кызытса эки-дир деп, М. Л. Саая бодалдарын илереткен.

Школаларга болуп эрттиргилээн сайгарылгаларга хөй башкылар саналдап, төлевилелди деткээннер. Школалардан илерет турар саналдарны кысказы-биле көргүзерге: Бора-Тайга школазындан төлевилелдиң VII үүлүнүге хамаарыштыр башкыларга методиктиг номнарны парладып, школа библиотекаларынче элбээ-биле тарадырын база VIII үүлүге көдээ черлерде башкыларга хөй даалгалар бээрин чиигедир, пенсиялаңны тыпсырда, уругларының санын эвес, ажыл стажын барымдаалаарын, башкыларның амыдырал-чурттаргазынче сагыш салырын сүмелеп кииргеннер.

Ийме школазыдан VII үүлге хамаарыштыр адаиелерге эртем-методиктиг тускай журнал үндүрерин, совхозтарга көдээ ажылагый техникумунуң салбырларын ажыдарын, саналдап турарлар.

Хөр-Тайга школазындан Кызыл хоорайга башкыларга гостиницаны, методиктиг төптү туттурарын, ацаа четчир санныг методиктиг библиотеканы тургузарын саналдап турарлар.

Төлевилелдиң IX үүлүнде улуг малчын хонаштарга беш чылда 15 школа-комплекстерин тударынга 750 муң рубль херек дээн. Бистиң районнуң девискээринге ол ажыл болдунмас, интернаттарны чедир ажыглаар сорулганы салза эки деп, Баян-Тала школазының башкылары саналдап турар. Районнуң методиктиг кабинединиң ажылдакчылары база ацаа катчын турар бис. Чүге дизе хову-ховузунга школа тудуп, ону бүрүн составтыг кадрлар-биле, бүгү херек материалдары-биле хандырары берге. Чамдык школаларывыс безин бичии, тар, чаа школалар тудары негеттинин түрда, ол берге.

Сүт-Хөл орттумак школазындан эртемнерни харыгуда ийи дылга башкылаар дээнин тодаргайлаарын негээн.

Төлевилелге ада-иелериң школа-биле харыцзаалының, ог-бүле кижизидилгезиниң дугайында тодаргайлап киирери чугула деп санап турарлар.

Чаң-оол ОНДАР.
Сүт-Хөл районнуң улус өөредилге килдизиниң методизи.

БАШТАЙГЫ ЫРААЖЫЛАРНЫ УТПААЛЫҢАР

Кижи сеткили буянныг сөстен өөрүүр.
Кижи сеткили эрбеннит сөстен аарыр.

Шаандагының сөзү.

1991 чылдың январь 8-те үнген «Шын» солунга журналист Виктор Кара-Салдың «Архивтен тывылган» үүлү шарлаттынган. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улустуң артизи, Тыва АССР-ниң Күүгүне шаңналының лауреаты Максим Монгужукович Мунзуктуң мындыг харыызы бар:

— Хөрөөжен ыраажы Оюн Долбаакай биле Дартан-оол олар кады «Межегей» деп ыры тергиин чараш күүсеткенин база дыңнадым. Оондаа өске ыраажылар бар.

Максим Мунзук көдээ районнарга-даа, Москва хоорайга-даа чоруп чораш, тыва чоннуң ырларын ырлаар кижилериң үннерин, аллгаларын чыыларлай бижип чоруур артист болгаш композитор кижи. Мен дугайты үгаадылай бодаарымга, Максим Мунзук найысылал Москвага чеде бергеш, үжен чылдарның эгезинде ол үениң «Апрель» заводу, ам болза «Мелодия» фирмазынга чеде бергеш, чүгле үннерин дыңнаан ыраажыларының аттарын тода адаан болгу дег. Журналист дуймай ону аңай немей бижигр турган. Чогаалчының, журналистиң, эртемденниң этиказы азы сүзүглели бар болгай. Ылаңгыя алдарлыг кижиниң чугаазын чоннуң кулаанга дыңналдыр бижип турган, ол темага холбаштыр кандыг-кандыг үүлдер, номнар үнгенин албан билген турар, оон үе-черге кижилериниң сеткилин хомудатпазын бодаар болза, улам таарымчалыг.

Х. А. Анчымаа-Токаның 1982 чылда үнген «Эрткен оруктарым» база С. Т. Тановтуң 1985 чылда үнген «Хоочуннарның сактыышкыны» аттарлыг номнарда үжен чылдың эгезинде Москвага үннерин бижиткилээн тыва ыраажыларның тус-тус аттарын болгаш түүү-чүүү ырлагылаанын тода-тода бижигилээн. Мен бодаарымга, ол үеде Москвага үнүп бижидип тургулаан ыраажылар, сыгытчылар, игилчилер дээрге бистиң ең улуг болгаш хүндүлүг кижилеривис, ёзулуг төрүмелиниден артистеривис. Оларның аттарын адаар болза, дөгерезин адаар, оон башка саарзык апаар, харын-даа ким-бир диригг арткан ыраажының сеткили хомудап болур болгай.

«Эрткен оруктарым» деп номунга Хертек Амырбитовна Анчымаа-Тока мынчаар сактып бижээн:

«Москваның «Апрель» деп үн бижиир заводунга элээн каш тыва ырларны пластинкага бижиттивис. Долбаакай — «Межегей», мен — «Онза хурал», Чымба — «Хемчиим» деп улустуң ырларын күүсеткилеливис. Тыванып төөгүзүнде бир-ле дугаарында тыва ырларны пластинкага бижип үндүргени Тываның культура тургузуушкунунга улуг болуушкун болган».

Бо хензиг одуруглардап алгаш көөрге, кым кымның чүүү-чүүү ырлап турганы илдец, ынчаарга ол үениң ыраажыларының адын уттун каарга, ылаңгыя Х. А. Анчымаа-Токаның сеткилинге черле дыка анчыг болгаш хомуданчыг болган боор.

Чазын турар база чадавас мен. 1990 чылдың июль 5 чаазында «Тываның аныяктары» солунга «Ырлаар Маадыр-оол» деп үүлүм парлаттынган. Үзе соглээрге, алдарады уттундурган ыраажыларны катап сактып, оларга тураскаатган оюн-тоглааны тус-тус районнарга чылдыңчылдың чорударын саналдаан мен.

Чадаана хоорайда Культура бажының Монгуш Маадыр-оолдуң ады-биле адаарын саналдадым. Чөөн-Хемчик районнуң удуртукчу даргалары мынчага дээр чаңгыс сөс-биле хок диведи, чагаа бесин ытпады. Сат Манчакай аттыг сыгытчылар маргылдаазын найысылал Кызылга чорударын дилеп чалбардым. Сураг, Тываның Алдан-Маадыр аттыг музейинге чалаап келгилээн кадагааты кижилер безин Сат Манчакайның сыгыртырын бижээн пластинкалар айтырып турарлар, ынчаарга бистер дээрге ол алдарлыг сыгытчыны шуут уттуп алган, чаржычыг апарган бис.

Катаптап каайн, Москвага баштай ырлажып бараалгаан артист өгбелеривис Александр Чымба, Анчымаа Хертек, Оюн Долбаакай, Дартан-оол Түлүш, Седип-оол Танов, Монгуш Маадыр-оол, Ондар Комбу, Кыргыс Соруктуг, Оюн Өшүү-Саар, Иргит Шоюн, Оюн Лакпа — бистиң чоргааралывыс. Оларның үннерин бижигилээн пластинкаларны Тывага чедирип кээр кылдыр Максим Мунзук дутуржуп чугаалашкан, ол дээрге дыка бүянныг херек-тир. Төлевир акшазын Тывадан дүрген-ле чорудуптар болза, хоочун ыраажыларының үннерин бижигилээн пластинкаларны Москва доваан чорудуп бээр болган ышкажыл.

Алдарлыг ыраажыларның уран чүүлүн чон ортузунга суртаалдап таратпайн турарывыс дээрге бистиң оваарымча чогувус-тур.

Москвага баштай четкен ыраажылар дугайында чурукту номчугашты чүге үнүп дүрүп болбазыл? Оларның ырлап күүсеткилээн ырларының бир пластинказын дарый кылгаш, садыларга садар, радио болгаш телевидение дамчыштыр чонга тарадыры чугула. Диригг арткан ыраажыларның ырлаарын азы сактыышкының телевидение дамчыштыр чоп көргүзүп болбазыл? Кызылдың «Өөнүк» ном садында даштыкы ыраажыларның фото-чуруун парлагылаан кармак календарын садыг турар, оларның аразында дыш чаңгыс тыва ыраажы көзүлбес ийин. Кызылдың киоск-казанак садыгларында калагааты чурттарның азы бистиң чурттун бирле хоорайының ыраажыларының ырлаанын бижигилээн пластинкаларны, кассеталарны садып турар, бистиң тыва ыраажыларывыстың, сыгытчыларывыстың үннерин бижигилээн белек эт кижи караанга көзүлбес, кижи кулаанга дыңналбас, дыка-ла чаржычыг ийин.

Тыва чуртунда тергиин ыраажылар, шеверлер, чогаалчылар барын Америкада, Японияда, Англияда, Францияда билип турар, ынакшын турар, ол чурттарның чоннарынга таныштырып турар, ынчаарга бистиң бир чамдык культура, чыры-ыышкын, өөредилге черлеринде оларның аттары безин уттундуруп бар чыдар.

Тыва дыл болза делегейниң база бир сизагай байболгаш ырлаарынга чалаттынган хуулгаазын үннүг дыл бооп турарынга бот дугайты чоргаарланып чоруур мен.

Ырлар болгаш ыраажылар — бистиң алдарывыс, бистиң байлаавыс, бистиң көөргеттинер күүвүс.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Тураскаал камгалаар ниитилелдиң кежигүнү.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ФЕВРАЛЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Ажыл-херекчи курьер. 9.15 «Даартазында дайын эгелээн». Уран-чечен фильм. 10.45 Уругларның хөгжүм клуву. 11.30 Мультфильм. 11.35 Фильм-балет «Чогаадыкчы көдүрлүүшкүн». 12.00 Медээлер. 12.15 «Сөс». 13.45 Фильм-концерт. 14.45 «Дунаевскийнин музыказы». Барымдаалыг фильм. 15.00 Ажыл-херекчи курьер. 15.15 «Амы-тындан артык дигир». 8-ки фильм. 16.10 «Көрүкчүлер сонуургалының шаналы» кинофестиваль. «Коридор». Телефильм. 16.30 Барымдаалыг фильмнер. 17.00 Уруглар шагы. 18.00 Медээлер. 18.15 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 Концерт. 21.00 «Ye». 21.45 Б. Николаев ырлаар. 22.20 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Спартак» — «Динамо» (Москва). 01.00 Дүнеки ТВ. «Никколо Паганинин». Уран чечен фильм. 2-ги сериязы. 02.05—03.15 «Оперетта».

ИЙНГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Эртем-тайылбырлыг фильмнер. 8.35; 9.35 Бойдус эртеми. 3 класс. Диригг амытан бүрүзүнүң кыштаары аңгы-аңгы. 9.05 Немец дыл. 1-ги чылы. 10.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.35; 11.45 Физика. 7 класс. Архимед күжү. 11.05 «Адам Смиттин акшалары». 12.15 «Батальоннар комиссарлары». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы. 13.20 Концерт. 14.20 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Кырында дээвнир». 15.00—16.00 Хөгжүм телеабонементизи. «Москва күзүүнүң кезек үелери». 17.00 Чааскаан арткан кырганнарның нарын айтырыгларының дугайында барымдаалыг фильм. 17.2. «Бүзүренчиг эвес-даа болза, бар». 18.20 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.30 Уругларга фильм. 18.55 «Тыва ТВ чалап тур». Аныяктарга дамчыдылга. 19.55 Реклама.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

КЫЗЫЛДАН

20.15 «Тыва черде». 20.50 Медээлер. 20.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

21.00 «Ye». 21.45 ССРЭ-нин Дээди Советинин сессиязында. 22.45—23.55 «Карак чивеш аразында чогумча». Уран-чечен телефильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.30 У. М. Муртазалиева-биле ужуражыышкын. 19.45—20.00 «Россияның парламент медээзи».

Эмнелге-профилактика төвү чалап тур

Республиканың чонунга немелде эмчи дузаламчызын көргүзер сорулга-биле чанчыл эвес эмнээшкинниг ботурулга-чарылгалыг эмнелге-профилактика төвү республиканың наркология диспансериниң чакында ажыттынган.

Эмнелге-профилактика төвүнде бистиң чурттун ең улуг, кол-кол специалистериниң болгаш КУР-дан келген тускай эртемниглерниң чанынга белеткелди эткен бедик мергежилдиг эмчилер ажылдап турар. Олар болза: мануалдыг терапияның болгаш массажтың, ине-биле эмнээр рефлексотерапияның эмчилери, психотерапевт, уролог, терапевт, нарколог, фитотерапевт-тир. Олар шуптузу эмнээриниң ең болбаазырангай арганларын билир.

Амгы үеде мындыг аарыг кижилерни хүлээп алыры-биле баш удур даңзылап бижип турар:

— нерв системазының ажылы үрелип аараан кижилер (неврозтар, невростения, коргар аарыг кижилер, энурез);

— арага аарыындан аарааш, чажыды-биле эмнедип алырын күзээн кижилер;

—эр, хөрөөжен органнарының байдалын экижидери болгаш кара бүүрек база суук үүл-ацгылап үндүрер органнарның аарыгларын эмнедир дээн кижилер;

— тыныш, үүс органнары аарыг кижилер.

Кадыкшылды экижиде-ринге дузалаар гимнастика эрттирер талазы-биле бөлүк база бар.

Коллектив кежигүннериниң кадын хынап, эмнедир талазы-биле керээни администрация черлери төп-биле чарын ап болур.

Төптүң адреси: Кызыл хоорай, Күрседи кудумчузу, 157 «а». Телефон №№ 2-43-87, 3-93-67.

Өртектиг өөредилгеже чалалга

Кызылда уран чүүлдүн А. Б. Чыргал-оол аттыг училищези чонга, будуруллгелерге, албан организацияларга дараазында хевирлерниң төлевирлиг ачы-дузазын көргүзүп турар:

Атлетиктиг гимнастиканың спортчу клуву — «Гармония».

Өөредилге бо чылдың февраль 10-дан эгелээн. Төлевири —айда 10 рубль.

2. **«Үдекчи-баянчылар» курузу.** Өөренир хуусаазы 5 ай. Өөредилге бо чылдың февраль 10-да эгелээн. Өөредилге төлевири — айда 50 рубль.

3. Культураның болгаш уран чүүлдүн ортумак өөредилге черлериниге киреринге белеткел курстарының дараазында мергежилдериниге үлүлээп ап турар: **улустуң хөгжүм херекселдери** (баян, домра, аккордеон, дошпулуур, национал хөгжүмнер), **фортепиано.** Өөредилгениң эгелээри —бо чылдың марттың 1. Төлевири — айда 30 рубль.

4. **Классиктиг (алды хылды) гитарага** өөренир курс. Өөренир хуусаазы — 5 ай. Кичээлдериниң эгелээри —бо чылдың февраль 10-да. Төлевири —айда 50 рубль.

5. **Будуруллгелерге болгаш организацияларга** — концерт үндүреринин ачы-дузазы. Концерттерге хор болуктери, үрер хөгжүм, улустуң хөгжүм херекселдериниң оркестри, фольклор (национал) ансамбль, хореографтыг «Азас» ансамбль, ыраажылар киржир. Төлевири — дутуржулга ёзугаар.

6. Училищениң доозукчу-дипломнугларының, башкыларының уран чүүл (кежер) делгелгези. Төлевири — дутуржулга ёзугаар.

7. **Чагыкчының материалы-биле:** үн бижидилгези, темалар айы-биле фонограммаларны белеткээри. Төлевири — күүтүр бооп турар тарифтерни ёзугаар.

8. Костюмнерни (танцысам идик-хептери) ачыладыры.

9. Уран чүүл школаларының башкыларының белеткел стажын эрттирери. Стажировка хуусаазы —10 хүн. Төлевири —50 рубль.

10. Массалыг хемчеглерни, байырлалдарны, ёзуулдарны, дыштаңылга кежээлерин болгаш өске-даа организастыг оюн-тоглааны эрттирери. Төлевири —дутуржулга ёзугаар.

Айтырыг тургузар черниң адреси: Тыва АССР, Кызыл хоорайның Ленин кудумчузу, № 2 бажын. Телефон № 2-29-26.

Училищениң дирекциязы.

Чагыгларны хүлээп алыр

Кызылдың болгаш республиканың бүдүрүлгелериниң, организацияларының удуртукчуларының кичээнгейиниге!

«Тыва тудуг» каттыжыышкынының 48-ки тудуг эргелели 1991 чылда кылыр бүгү хевиршин шеверлел ажылдарынга чагыгларны хүлээп ап турар.

Эргелелдиң адреси: Кызыл хоорайның Склад кудумчузунда № 1 «а» бажын. Телефон № 3-34-71.

КИНО

ФЕВРАЛЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Убийство на Монастырских прудах» (Ленфильм. 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Ходжа из Пьерда» 9.00, 12.00. «Кольцо с голубым сапфиром» 10.30, 13.30. «Патриот» (АКШ, 16 харта чедир) 15.00, 16.50, 18.40, 20.30 (уэткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Достигая невозможного» 14.00, 16.20, 18.40 (уэткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Друг бедных» (2 сериялыг. Индия) 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

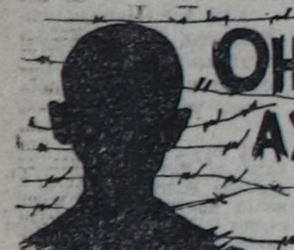

(Уланчызы. Эгези №№ 27-32 «Шында»)

Эрткен 4 чылдың аразында ТАР-ның ажыл-агыйының, культуразының чедиишкиннерин чедип алырда, Улуг Совет Эвилелиниң хүн бүрүде ак сеткилдиг көргүзүп турган дузаламчызының хараазы-биле чедип алган. 1921 чылда национал-дың империализмге болгаш феодализмге удур революциязын үндүрүп эрге-меделди арат чоннуң холунга алырынга болгаш ТАР-ның эрткен 15 чылдың эчизинде бодунуң бүрүн эргезин бызыглап келгенинге, ажылагый, культуразын бедидип, чоннуң амыдырал байдалын сайзырадып келгенинге улуг ССРЭ үндезин суур даянгыын болган. Бо чоруктун чылдагааны-биле ТАР Улуг Октябрь революциязының оглу, Улуг ССРЭ-ниң хеймеп дунмазы болур тур.

Бистиң акывыс болур, харыллаавыс үргүлүү быжыгын турар МАР-ның болгаш ТАР-ның арат чоннары, делегейнин арат чоннарының адазы болур улуг ССРЭ-ниң үлегерин кезээде эдерип, оларның ооруг дузаламчызынга даянгаш, бодунуң нам, чазаанга баштадып алгаш, арат массаның ангыының ханныг дайзыны болур феодализмниң дазылын эрестиг турга тыртыгаш, ооаныы капиталистиг эвес орукка аяар шилчидип киирериниң хамык белеткелдерин эрестиг салып турар ойде, бистиң АРН-ның 10 дугаар Улуг хуралы чыглып турар тур, эштер.

...Тываның үндезин каадыр белеткээр дугайында АРН ТК национал революстуг чазак ийи янзы ажыл чорудуп келген. Бир талазында, кожуун, сумунун иштинге бодунун хуузунда көдээ ажыл-агыйын чорудуп чыткан, эртем-билиг болгаш ажыл-ногуларының үлегери чок болза-даа, аңгызы арат, үзели, революсчу аратты алгаш, чазак-чагырга, ажылагый, культураның ажылынга депшидип көдүргеш, «онаашкан ажылыны чорут, эртем-билиинни-даа көдүр» дээш бүлүктүп турган. Мындыг аңга-биле нам, чазак ам ажылда туруп турар тыва каадыларның улуг нуруузун белеткеп ап шыдаан. Бир эвес ындыг арганы хереглевейн, чамдык буруу үзелдиглерни саналы ышкап (барыыннар ынчап турган) мурнай улуг сургуулдар тургузуп алгаш, оон иштинге араттарның уругларын өөредип алгаш, оон соонда «эрги каадырны солуур» деп турган саналлы иштики, даштыкы сургуулга чаа каадыр кылдыр 1000 ажыг кижини белеткээн. Тываның арат чонунуң ортузунга алдарлыг нам, чазактың удуртукчулары бооп, ынчуг алдарлыг эштер үнген. Чижээлеп ап көөрге, эштер: Полат, Увангур, Торлаажык, Таня, Товариштай, Шома оон-даа еске эштер тодаргай чижек бооп тур». (ТАРН Х Улуг хуралының илеткелдери. Кызыл, 1937, арын 5, 6, 33, 35).

Х Улуг хуралга ССРЭ-ниң ТАР-да элчини Малков сайыр созунге мынча дээн: «Чедиишкиннер чежемейнин улуг-даа болза, чүгле силерниң чедиишкиннериңерни санаары-биле кызыгаарлаттына бээр болзумза, Тываның болгаш тыва улустун багай ойнүү, эжи болур ийик мен. Харын бистиң улуг Совет Эвилелиниң үлегерин ап көөрге, ол болза бодунуң делегейге кестүп көрбээн чедиишкиннерин партияның баштыңчызы эш Сталинның бүгү партияны, бүгү совет улусту чедип алган тиилелгелерге доктаап ооскургавас, меңээргенин, чедиишкиннерге хөөрен сыызып болбас, четпестерни болгаш чедимес байдалды тайлатпышаан, улам-на ыыай бурунгаарлаар, ажылчы чоннуң аас-кежиктиг болгаш культурлуг амыдралынче бурунгаарлаар деп өөредип турарын хажыт чокка күүседнп турган чедип алган. Мынчангаш, эштер, силерниң чедиишкиннериңерни тыныын соонда, араттарның чаагай чоруун улам дүрген остурериниге, оларның культурлуг деннелин, бижиктилинги, кадыкшылын бедидериниге, ажыл-агый харыдзааларындан болгаш чоннуң мээ-медерелиниден феодалдыг хожудаашкынның артышынкынарын дүргеп ажыл эртериниге турасказаткан Улуг хуралдың кезин эн чугула үнелиг болуп тур».

Элчин Малковтуң сөстерининден революстуг четтикпес далажыр чоруктун хөөмейин эскерип болур. Моон ангыда Малков Тывага репрессияны белеткеп турар үеде. соонда барын гаңдын-дэмдеерге база чүрмит-тажы-танчайларга көөпуре чыпшыр туттурган моол элчиннер Намсарай биле Дугаржап суглар-биле кады Тывага дипломатия ажылын эргелеп турган. 1937 чылда МАР-ның ИХЯ-ның улуг төөвулекчизини Малков турган дээрге-ле чүвенин нарын шинчизи алдаартине бээр.

Улуг-Хемнин Эжим сумузу Балчыманын саналы: «Шаанда Бурн-Бадырны, Лопсан-Осур, Далаа-Сурун олар, Шагаачы, Сонам-Байыр канчаар баштап чоржук, олар турда, хуралга ийи катап келген мен, олар Товуттен эм, дагыл, мумба, хүжү, тойбулун эккелдирип турдулар.

Ам тон союндаа келип оскеннер торгу-чаңгай кеткен, чычыызын кеткен, шары мунун чораанывыстан аъттыг. оон эрткеш машинаны мунун турар тур бис. Ам завод, фаббик бар болган-дыр.

Хөрөөженнер эки аъттын чонаа дег кул бооп чорааш, ам кончуг культурлуг болган тур. Шаанда бистиң суму Сонам, Шагаачы олар хөрөөженнерни чеп аргамчыга мундуруп хирөөлеп, шаагай, мансага олуртуп, хөөн туразы чок кижээ албадап олуртуп чораан, ам болза бистиң хөрөөжен кижилер хөөннуг-ле кижизин тып аар болгай.

Ам бисти мында чычаанбиле чалап эккелген хундулеп, шүгүмчүлеп, ассыылдаадып турар тур, кончуг магалыг үүве тур.

Бистиң иштинвисте феодалдың артыышкыны бар, үүл дизе: бирээде лама, ийиде, хам тур. Ол ындыг идеттеттерниң эргезин казып, аар дадывыр онаап турганын 2 дугаар пленум, 3 дугаар сессия чамдыызынга эргени берип каан соонда, олар ам бажы эттеп, ам бисти канчаар силер деп, аът-улаг бөрбес турлар.

3 чылда үүр даргалаан мен, ынчаарга хурал-суглааны кылыр дээрге ынаас. ажылым кылыйн дээш тоовас улустар база бар тур. Комитеттерден саавыр айтыышкын кээрге ону үүрлер күүседир дээш хурал чыырга, эртен ажыдын каан хойтпаа ажыл бээрге, ону ийип олуруп бээр. Адаандан коптарып турган, күүседирден үстүнден сы мунун турган шаңгы ажылды канчаар күүседир боор.

Ам Эжим бажында Дырбыт хам биле Серээ хам олар хам баштап туруп берген. Ынчаарга Дырбыл хамның хамнаан чериниге 100 кижи аваа хос чыглыр, кожуун сургакчызы эш Норбужук кээрге, бүгү сумунун хуралы болурга, 40-50 хире кижи чыылбайн турган. Ынчангаш араттарның мээ-медерели кошкак төлээде, дыызыдарын дилээйн».

Барыын-Хемчиктин Мөгенбүрен сумузу Шокшуй мынчаар саналдаан: «Культура талазы-биле четпес, сон чылдагааны үүл дээр болза, бир талазында эртем-сүргүүл ылыр оран-сава чоктун хараазы-биле берге бооп турар, ийи талазында ол черде башкылан, улуска бижик айтып ыыдаар хире кижи база чок болуп турар. Эргинин байдалындан адырлыр чорук бистиң черде кончуг бергедеп турар.

Чүге дээрге эмнелге чок болганының хараазы-биле улустун лама, хамнарга чүдүүр чоруу кончуг көвүдеп турар, араттар болза, ол лама, хамнарга көзүлдүр эвес-даа болза чажыды-биле астык барылганы берип турар болгаш ол лама, хамнар араттарны чажыды-биле молчун турар. Чамдык улустар шажынга чүдүүр чоруктуу туразы билир дээн-не болгай дээш, нам, чазактың айтыышкының буруу билгеш, эмин эрте бээр үүлдер бар тур.

Ам моон соңгаар чырыдыышкын болгумнерин тургузуп, ужук-бижикти делгеринин дыызыдарын ораладаныр болза чогуур».

Улуг-Хем кожуунда нам комизиниң төлээзи К. Таржааның саналыдан: «База чоннаа дег кул бооп чорааш, ам кончуг культурлуг болган тур. Шаанда бистиң суму Сонам, Шагаачы олар хөрөөженнерни чеп аргамчыга мундуруп хирөөлеп, шаагай, мансага олуртуп, хөөн туразы чок кижээ албадап олуртуп чораан, ам болза бистиң хөрөөжен кижилер хөөннуг-ле кижизин тып аар болгай.

Ам бисти мында чычаанбиле чалап эккелген хундулеп, шүгүмчүлеп, ассыылдаадып турар тур, кончуг магалыг үүве тур.

Бистиң иштинвисте феодалдың артыышкыны бар, үүл дизе: бирээде лама, ийиде, хам тур. Ол ындыг идеттеттерниң эргезин казып, аар дадывыр онаап турганын 2 дугаар пленум, 3 дугаар сессия чамдыызынга эргени берип каан соонда, олар ам бажы эттеп, ам бисти канчаар силер деп, аът-улаг бөрбес турлар.

3 чылда үүр даргалаан мен, ынчаарга хурал-суглааны кылыр дээрге ынаас. ажылым кылыйн дээш тоовас улустар база бар тур. Комитеттерден саавыр айтыышкын кээрге ону үүрлер күүседир дээш хурал чыырга, эртен ажыдын каан хойтпаа ажыл бээрге, ону ийип олуруп бээр. Адаандан коптарып турган, күүседирден үстүнден сы мунун турган шаңгы ажылды канчаар күүседир боор.

Ам Эжим бажында Дырбыт хам биле Серээ хам олар хам баштап туруп берген. Ынчаарга Дырбыл хамның хамнаан чериниге 100 кижи аваа хос чыглыр, кожуун сургакчызы эш Норбужук кээрге, бүгү сумунун хуралы болурга, 40-50 хире кижи чыылбайн турган. Ынчангаш араттарның мээ-медерели кошкак төлээде, дыызыдарын дилээйн».

Барыын-Хемчиктин Мөгенбүрен сумузу Шокшуй мынчаар саналдаан: «Культура талазы-биле четпес, сон чылдагааны үүл дээр болза, бир талазында эртем-сүргүүл ылыр оран-сава чоктун хараазы-биле берге бооп турар, ийи талазында ол черде башкылан, улуска бижик айтып ыыдаар хире кижи база чок болуп турар. Эргинин байдалындан адырлыр чорук бистиң черде кончуг бергедеп турар.

Чүге дээрге эмнелге чок болганының хараазы-биле улустун лама, хамнарга чүдүүр чоруу кончуг көвүдеп турар, араттар болза, ол лама, хамнарга көзүлдүр эвес-даа болза чажыды-биле астык барылганы берип турар болгаш ол лама, хамнар араттарны чажыды-биле молчун турар. Чамдык улустар шажынга чүдүүр чоруктуу туразы билир дээн-не болгай дээш, нам, чазактың айтыышкының буруу билгеш, эмин эрте бээр үүлдер бар тур.

Ам моон соңгаар чырыдыышкын болгумнерин тургузуп, ужук-бижикти делгеринин дыызыдарын ораладаныр болза чогуур».

Улуг-Хем кожуунда нам комизиниң төлээзи К. Таржааның саналыдан: «База мээ шүгүмчүлээрим болза, чамдык чүвени билир нам кежигүннери кедергей чурум алдаар үүлдер бар. Кымнарыл дээр болза:

1. Эш Танчай болза арага ижип алгаш, эш Токаны суг болза чүзүн-баазын сөс-биле дорамчылап, ажыл чорударда кичээл-серемчилеп чок ажылдаан үүлдери дыка хөй.

2. Шагаан-Арыгда Хемчик-оол күрәкономнуң дарктору турган Санчаа болза АРН ТК пленумунуң кежигүнү кижи боду-биле туугаш, ажылынга харыысалга чок, арага-дары дендии ижер, оон-боо тудар, памның чурум-сагылгазынга таарышпас үүлдер бар».

Мал, чер ламызында нам үүрүнүң даргазы Доржунуң саналы: «Бистиң үүрнүң кежигүннериндеп үрдүнчек ириниг кежигүннер бар турган: Танзын, Тамбуужук, Артаа, Маалай дээн ышкаш, оларның иштинден Маңлайның чугаалаан турганын допчулаарга: «Намның Төп Комитединде Тока, Байыр суглар олуруп алгаш, меня сонгулдага киирбес, мен оларның мурнунда нам, чазактың ажылын кылыл чораан кижи мен». База Найданга чугаалааны: «Сен соңгаар сургуулга чораан кижи болгай сен, сургуулга чораан улус нам, чазакта улустуң үндүр сүрүптер болбазыкпе. Тоткан суглар кончуг барыыннарны үндүр сүрген ийик, силер база ынчадыыр» деп турган. Чазак, намывыска удурланган мындыг ириниг идеттерни намдан сывырып үндүрген бис. Бистиң үүрнүң кежигүнү Танчайның чугаалап чорааны: «АРН 10 дугаар улуг хуралынга Тока сени соңгувас чүве, коммунизм Тыва чуртунга элек. коминтернага киргениге удур мен» деп турган. Эш Танчай дадывыр хавыртпас, хуралга келбес, чырыдыышкын, кичээлинге келбес кижи чүве».

С. Чүрмит-Тажының чугаазы: «Эштер Чүрмит-Тажы, Байыр, Полат, Ойдуп сугларының малы кайы-бирее өзүп турар ирги деп айтырыгга харыылаарым болза, бистер бодувустун ажыл-хөрөөвисти хөй-ниитинин ажыл-хөрөөнден өөр көөрбес бис, харын улустуң хөрөөнстен бодувустун хууда хөрөөнстен өөр көөр бис. Ынчалза-даа өскелерни билбес мен, мээн каш малым бо кыштан олбөөн эвеспе он.

Эштерния чугаалаан үүлдериниге мээн удурланыр чүвем чок, аваа шуут каттыжар мен. Моон-биле кады мээн немээрим болза моон соңгаар бистиң чаа-чаа чедилгевисти чедип алырда АРН ТК-дан эгелээш кудуку үүрлерге болгаш оон тус-тус кежигүннериниге чедир намның чаңгыс эвин быжыглаар. Аваа удурланып кээр дайзын идеттер-биле эрестиг демиселжип турган, намның чаңгыс эвин кая дег болдурар. Бо дугайында бистиң чедиишкиннеривисти АРН 10 дугаар улуг хуралы көргүзүп турар тур. Чүл дизе, бистиң мында ажылдап эртип турарывыс ышкаш чаңгыс сеткил-сагыжывысты каттыштырганывыс улуг чедилге. Ынчалза-даа бистиң ол чаңгыс эвивиске удурланыр дээш аңгы дайзынары биске бир янзы-биле удурланчып кээри магат чок. Ындыгның төлөөзинде моон соңгаар бо хүнгү ышкаш чаңгыс быжыг эвивисти улам-на серемчилеп биле быжыдар бис. Бо дугайында биске чемзек болур үүве, хамык-ла нам кежигүннери бодунуң политбиллинин кончуг бедидер, хуралдан, чырыдыышкын ажылындан тудавас. Чамдык эртем-билиг куду нам кежигүннери аңгы дайзынарыга ажыглаттыра бээр үүлдер турар болгаш ол ындыг улус үй-балай солуубиле арат тумени ирдер болгаш үлегер чок чоруктарны эгелеп чоруда бээр тур. Чижээ, ол чорук улуг албан-хаакчыт бистиң аргавыста бар: Эш Хемчик-оол Чөөн-Хемчик кожуунуң даргазы Ламаны барыын кижи деп чугаалаан, ону араттар шупту ынчан билип турар. Лама барыын үзелдиг деп үүге Биче Хурал даргазы ынчан чугаалаан? Эш Танчай Улуг-Хем кожуунга чораан, эш Токага чалчаан. «Сээн-биле мен маргылдажыр черим бар, чүге дээрге, мен базала нам кежигүнү кижи мен» деп чугаалап турган. Моон соңгаар ол ышкаш чудек бужар үүлдерни когу-биле үзүткаар болгаш нам кежигүннериниң сагылга-чүрүмүн болгаш ажылга харыысалгазын кончуг улгаттырып быжыдар. Маңаа биске херек чүве болза, нам кежигүннериндеп негелдени улгаттырар. Моңу үүге чугаалап тур сен дээрге, ол ышкаш четпес үүлдерни үзүткавас болза моон соңгаар бистиң чаа-чаа чедилгелериниске шаптык боору магат чок. Моон соңгаар чазак-чагырганың ажылын кончуг сайзырадып, оон ааларын арат тумениге бедидер. Бо дугайында нам организацияларындан чогуур дузаламчыны көргүзер ужурлуг».

О. Танчайның саналы: «Намның дүрүмүнүн дугайында моон мурнунда турган дүрүмнер четпес турганы ышын. Ам бо үеде дүрүм болза кончуг таарышкан дүрүм тур. Мурнунда туруп турган дүрүмнерни моол дылдан ап турган. Моон ап көөрге ийи үүрттүн байдалы ажыл-агый, культура талазы-биле таарышпас турган тур. Бо дүрүмүн чогаадырда үш чылдың түүнелин көрүп турган кылган толээде, мен моон иштинде өскертир чүвем чок. Моон мурнунда дүрүмнерде кара чаңгыс тыва кижи кирер деп турган болза, бо дүрүмде интернационал байдалдыг кылган тур. Ынчангаш кончуг эки дүрүм тур.

Юрий АРАНЧЫЫ
(Уланчылыг).

Кызыл хо